KULTURMINNEPLAN FOR HAREID KOMMUNE

HAREID KOMMUNE

RÅDGJEVANDE ARKEOLOGAR

Pakkhuset, Brandal (nr. 2.4).

Tekst, kart og grafisk utforming: Rådgjevande Arkeologar ANS

Grafisk tema: Framsida er sett saman av motiva Hareid hamn med Tampenbuda, mast med utsiktstønne frå ishavsskuta "Polaris", nasjonalmonumentet over slaget ved Hjørungavåg på Ovra. Som vassmerke i resten av dokumentet er brukt foto av hakapik frå Ishavsmuseet.

Foto: Rådgjevande Arkeologar v/Ørjan Engedal der ikkje anna er nemnt.

Versjon: 07.12.2016.

Forord

Kulturminne er spor etter dei som levde før oss og etter deira aktivitet. Kulturminne er ein ikkje-fornybar ressurs. Eit viktig element med ein kulturminneplan er å sikre at ein tek vare på eit representativt utval av kulturminne som kan gi eit bilete av Hareid kommune si historie for ettertida.

Kulturminna høyrer også til dei som kjem etter oss. Difor er vern om kulturminna ein del av vårt felles ansvar, ein arv som vi skal forvalte. Ein kulturminneplan skal legge føringar for korleis samfunnet vårt skal ta vare på desse spora frå tidlegare tider og gjere dei relevante for komande slekter.

Kulturminneplan er ein temaplan. Planen skal vere eit verkty for den kommunale kulturminneforvaltinga i det daglege arbeidet. Kjennskap og kunnskap om våre kulturminne gir eit ansvar for å forvalte desse på ein god måte for kommunen og for våre etterkomarar. Ein må kunne utvikle eit moderne Hareid og samstundes evne å ta vare på historia og identiteten.

Men planen skal også vere ei historiebok med utgangspunkt i dei materielle kulturminna som vi finn i landskapet, og dei immaterielle kulturminna som vi finn i skrift, i song og musikk, i kunst. Den skal bidra til å fremje forståinga av kva verdi kulturminna har for vår felles historie og identitet.

Grunnlaget for arbeidet med kulturminneplanen finn vi i Kommunal planstrategi for Hareid 2012-2016, vedteke i kommunestyret 20. desember 2012. Riksantikvaren har gitt økonomisk tilskot til registreringa av kulturminne i Hareid. Levekårsutvalet støtta i møte 29. september oppstarten av arbeidet med kulturminneplanen, og har vore styringsgruppe for planarbeidet.

Sande kommune og Hareid kommune har hatt eit fruktbart samarbeid under forarbeidet og planlegginga av kulturminneplanen. Planarbeidet er gjennomført lokalt i eit nært samarbeid med Hareid historielag ved leiar Finn Sindre Eliassen. Dette samarbeidet har vore avgjerande for utarbeidinga av føreliggande plan. Rådgjevande Arkeologar ANS har vore engasjerte for å utarbeide planen.

Hareid oktober 2016

Oddbjørn Grimstad
Kommunalsjef
Hareid kommune

Innhald

Forord 4

1. Innleiing 6

Mål med planen 6
Kvifor ta vare på? – Kunnskap, oppleving og bruk 9
Lovverk 10
Næringsutvikling og reiseliv 11

2. Kulturhistoria i kommunen 12

Fangststeinalderen 10 000-2000 f.Kr. 13
Dei første bondesamfunna 2000-0 f.Kr. 15
Gardssamfunnet tek form (0-1050 e.Kr.) 18
Mellomalder (1050 - 1537) 23
Nyare tid (etter 1537) 24

3. Tematisering av kulturhistoria 26

1. Primærnæringane 27
2. Teknikk, industri og handverk 36
3. Bustadar 41
4. Kyrkja 47
5. Samferdsle og kommunikasjon 51
6. Handel og service 56
7. Skular og opplæring 63
8. Frivillig lagsarbeid 65
9. Andre verdskrigen 72
10. Andre faste kulturminne 76
11. Song og musikk 77

4. Handlingsprogram 80

Hovudmål 80
Delmål 80
Handlingsprogram for kulturminnearbeidet i Hareid kommune 2017-2020 81

5. Kjelder 82

Skriftlege kjelder 82
Leit sjølv i kjelder på internett 82

6. Kartdel 83

7. Liste over faste kulturminne og kulturmiljø i planen 95

8. Liste over lause kulturminne (gjenstandar) i planen 96

Løetak, Dalebø (nr. 1.6).

Tampenbuda (nr. 1.8).

1. Innleiing

Mål med planen

Kulturminne er spor etter levd liv. Desse spora lokkar og tvingar oss til refleksjon over det som var, er og kan bli. Dei er ekte og autentiske og kan ikkje erstattast om dei først er tapte. Kulturminna er verdifulle av di dei gjev oss *kunnskap*, av di dei gjev oss *opplevingar,* og av di dei er ein *bruksressurs*. Alt kan ikkje takast vare på og det overordna målet for denne planen er å skape eit medvite tilhøve til *kva som er viktigast å ta vare på*.

Planen har følgjande delmål:

- å få utarbeidd eit rammeverk med fokus på kulturhistorisk oversyn og samanheng, kulturminnekategoriar, lovverk, vernekriterie, forvalting og formidling.
- å presentere tilfanget av kjende kulturminne i kommunen
- å lage ein handlingsplan med prioriteringar for vidare arbeid med kulturminne:
    - kva kulturminne bør gjevast formelt vern gjennom plan?
    - kva kulturminne bør prioriterast i skjøtsel- og formidlingsarbeid?
    - kva tema bør prioriterast for vidare registreringar?

Mange slags minne

Kulturminnelova (LOV 1978 nr. 50 Lov om kulturminne) definerer **kulturminne** som: «alle spor etter menneskelig aktivitet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til».

Når eit eller fleire kulturminne går inn i ein vidare heilskap eller samanheng, kan ein snakke om eit **kulturmiljø**. Vurderingar av kulturhistorie, tidsdjupne, einskilde kulturminne og landskap ligg til grunn når eit kulturmiljø vert definert og avgrensa.

Med **kulturlandskap** meiner vi landskap som er forma av menneske sine liv og aktivitetar gjennom tidene. I ei utvida forståing kan ein også tale om landskap som på ulikt vis ber i seg førestellingar som påverkar mennesket.

Ein skil også mellom **faste-** og **lause kulturminne**. Faste kulturminne er gjerne nettopp faste og integrerte i landskapet – som ein steingard, ei gravrøys eller ei kokegrop. Sjølv om dei let seg flytte, reknar ein óg ståande bautasteinar og steinkrossar til denne kategorien. Lause kulturminne er dei som kan skiljast frå landskapet og setjast i ein monter i eit museum – som ein pilspiss, eit vevlodd eller eit klesplagg.

Ein skil óg mellom **synlege** og **ikkje-synlege kulturminne**. Endeleg kan ein skilje mellom **materielle**- og **immaterielle kulturminne**. Med immaterielle kulturminne meiner ein slike som eksisterar som tanke, handling og lyd – som til dømes song, soger, og ulike former for kunst og handverk.

Faste, automatisk freda kulturminne (fornminne)

Kulturminnelova (LOV 1978 nr. 50 Lov om kulturminne) gjev visse kulturminne eit automatisk vern, det vil seie at dei er automatisk freda. Dette gjeld alle kjende og enno ikkje kjende, kulturminne eldre enn 1537 (reformasjonen), ståande bygg og myntar eldre enn 1650, kulturminne i sjø, vatn og vassdrag eldre enn 100 år, og samiske kulturminne eldre enn 100 år. Om ikkje anna er avgjort av vernestyresmaktene, gjeld fredinga sjølve kulturminnet og ei sone på 5 meter rundt kulturminnet. Andre kulturminnekategoriar kan fredast ved særskilde vedtak, og ein talar då om *vedtaksfreda* eller *forskriftsfreda* kulturminne. Automatisk freda kulturminne, førreformatoriske kulturminne og fornminne vert brukte synonymt i mange samanhengar. Databasen Askeladden er Riksantivaren sitt offisielle register over automatisk freda kulturminne i Noreg.

Nyare tids kulturminne

Med nyare tids kulturminne meiner vi kulturminne yngre enn 1537 (reformasjonen). Med unntak av ståande bygg og myntar eldre enn 1650, kulturminne i sjø, vatn og vassdrag eldre enn 100 år, og samiske kulturminne eldre enn 100 år, har nyare tids kulturminne ikkje automatisk vern. Gjennom vedtak kan Riksantikvaren også frede nyare tids kulturminne.

Det finst ikkje noko landsdekkande samla oversyn over nyare tids kulturminne, slik som for førreformatoriske kulturminne. Det viktigaste landsdekkande registeret over nyare tids kulturminne er SEFRAK – registeret, avgrensa til eldre bygningar og ruinar. SEFRAK er først og fremst eit register som har særleg verdi som kjeldemateriale for lokal historie. I tillegg er registeret nytta av kulturminneforvaltinga som utgangspunkt for å finne verneverdige bygningar.

Synlege og ikkje-synlege kulturminne

Ein skil óg mellom kulturminne som er synlege på overflata, og slike som ikkje er det. Synlege kulturminne kan vere t.d. steingardar, ruinar eller helleristingar. Ikkje-synlege kulturminne er slike som er gøymde under sand, grus, stein, jord, torv eller anna vegetasjon. I prinsippet kan alle typar kulturminne finnast slik, men det er ofte tale om eldstader, steinsetjingar, pløyespor, graver eller bygningsspor. Ei §9 undersøking, det vil seie ei overflateregistrering eller registrering med prøvestikk og sjakter, i regi av fylkeskommunen, har som hovudmål å kartlegge slike ikkje-synlege-, eller ikkje kjende-, kulturminne i eit utbyggingsområde. Ein reknar med at berre kring 10% av førreformatoriske kulturminne er kjende i dag – resten finst, men er ikkje registrerte då dei ligg gøymde under markoverflata, eller at dei av andre grunnar ikkje har blitt oppdaga og melde inn til vernestyresmaktene.

Lause kulturminne

Lause kulturminne er dei som kan skiljast frå landskapet og setjast i ein monter i eit museum – som ein pilspiss, eit vevlodd eller eit klesplagg. Desse har vore laga og brukte – reiskap og klede – og tek oss ofte nærare einskildmennesket enn dei faste minna. Her gjeld dei same grensene som for faste kulturminne: lause minne eldre enn 1537 er automatisk freda. Desse vert i all hovudsak lagra hjå landsdelsmusea, i Hareid kommune sitt tilfelle, hjå Universitetsmuseet i Bergen.

Vidare er myntfunn eldre enn 1650 staten sin eigedom. Finnarar av lause automatisk freda kulturminne i Hareid kommune pliktar å levere desse inn til vernestyresmaktene ved Møre og Romsdal fylkeskommune.

Kunst- og handverkstradisjonane i Hareid har solide historiske røter. Dei lause kulturminna

Sjøbruk - frå utstillinga i Ishavsmuseet Aarvak.

er historiske representantar for desse tradisjonane, i tillegg til at dei målber minne om einskildpersonar. Lause kulturminne frå nyare tid frå Hareid kommune er samla til fleire nasjonale, regionale og lokale samlingar. I tillegg finst truleg ei mengd på private hender rundt om på gardane i kommunen. Ei viktig lokal samling av slike minne er Ishavsmuseet Aarvak. Sunnmøre museum er det regionale nivået med store samlingar frå Hareid. Norsk Folkemuseum og Universitetsmuseet i Bergen er det nasjonale nivået i denne samanhengen.

Immaterielle kulturminne

Tradisjon og segn
Det finst truleg mange segner i Hareid der landskapsformasjonar spelar ei sentral rolle. For best å ta vare på dette fenomenet bør ein vurdere tre faktorar: forteljaren, forteljinga, og i mange tilfelle, naturformasjonar som står sentralt i forteljinga. Innsamling, lydopptak og nedskriving av soger er vesentleg i arbeidet med å ta vare på dette materialet. For å halde det levande er det også viktig å kople dei gamle historieforteljarane med eit ungt publikum, slik at dagens unge i større grad vert levande tradisjonsberarar. Endeleg kan det i denne samanhengen også vere viktig å ta vare på og verne om naturfenomen som i seg sjølv ikkje fyller vanlege kriterie for vern.

Handverk
På same måten som sogene kan skrivast ned, kan handverksteknikkar til ein viss grad dokumenterast i tekst, bilete, lyd og film. Men i endå større grad er det her vesentleg med levande tradisjonsberarar og kulturberarar. Det er mykje enklare å halde eit handverk levande, enn å prøve å rekonstruere framgangsmåtane i ettertid. Her er det vesentleg med gode arenaer for framsyning og læring. Best er det om handverket vert kopla til levande marknadar og etterspurde produkt.

Song, musikk og dans
Den rike kortradisjonen i Hareid finst i nokon grad sikra som noteark, grammofonplater, cd-plater og opptak. Det å samlast til øving, det å framføre, og det å samlast for å høyre, tonar av fleirstemd korsong i lokale forsamlingshus, er immateriell kulturarv. I Hareid er denne arven viktig.

Rosemåla spann av bjørkenever, Brandal. Stiftinga Sunnmøre Museum, inv. nr. SM. 006179. Foto: Stiftinga Sunnmøre Museum.

Demninga i elverksdammen i Storelva i Indredalen, Brandal (nr. 2.7)

Kvifor ta vare på? – Kunnskap, oppleving og bruk

Stortingsmelding nr 16 (2004-2005) Leve med kulturminne, skisserar eit triangel av forenkla, overordna verdiar i kulturminne (2005):

- kunnskapsverdi
- opplevingsverdi
- bruksverdi

Grunnlaget for å verne kulturminne er såleis at dei har verdi som kjelder til kunnskap, som grunnlag for oppleving og som ressurs for bruk. Automatisk freda kulturminne og kulturminne freda gjennom vedtak har i utgangspunktet alltid høg verdi. Vidare ser ein ofte eit meir finmaska sett av delverdiar som til dels kan sorterast under dei tre overordna verdiane:

- Opplevingsverdi
- Kunnskapsverdi
- Alder
- Autensitet
- Arkitektonisk, kunstnerisk eller handverksmessig verdi
- Sjeldanheit/representativitet
- Miljøverdi
- Symbolverdi
- Identitetsverdi
- Økonomisk verdi og/eller bruksverdi
- Berekraft

Kunnskap

Det er berre for dei siste par hundreåra at vi kan hevde at skriftlege kjelder gjev eit breitt og samansett bilete av samfunnet. Den høge verneverdien til fornminna skuldast i stor grad at dei er dei einaste kjeldene til tida før vi får skriftlege kjelder. Men óg for nyare tid kan kulturminne gje oss kunnskap om sider og delar av historia som elles er dårleg representert i skrifta. Vidare gjev kulturminne anna *kunnskap enn tekstane: ei arkeologisk utgraving av ein husmannsplass frå 1800-talet ville gje heilt anna type kunnskap enn det som står skrive om plassen i historiske dokument.*

Oppleving

Oppleving er knytt til kunnskap, men det vesentlege her er at formidlinga skjer breiare og gjennom fleire sansar. Difor får til dømes eit fornminne som både har høgt kunnskapspotensial og høg opplevingsverdi, særskilt høg verneverdi. Kjensla av å stå ved ei gravrøys frå vikingtid er eit døme. Med kunnskap og førestellingsevne kan ein førestille seg bygginga av røysa og gravferda.

Ressurs

Kulturminna er indirekte ein ressurs som kjelder til kunnskap og grunnlag for oppleving. Dei kan i mange tilfelle også verte ein ressurs i meir direkte, økonomisk forstand. Kulturminne kan stå sentralt i reiseliv og turisme, og kulturminne kan brukast som inspirasjon i design av salsvarer.

Steinbru over Ytredalselva (nr. 5.1).

Lovverk

Kulturminne kan gjevast juridisk vern gjennom to lovverk:

- Lov om kulturminne (LOV 1978 nr. 50 Lov om kulturminne)
- Plan- og bygningslova

Kulturminnelova gjev visse kulturminne eit automatisk vern, det vil seie at dei er auto-matisk freda. Dette gjeld alle kjende og ikkje-kjende kulturminne eldre enn 1537 (reforma-sjonen), ståande bygg og myntar eldre enn 1650, kulturminne i sjø, vatn og vassdrag eldre enn 100 år, og samiske kulturminne eldre enn 100 år. Om ikkje anna er bestemt av vernestyresmaktene, gjeld fredinga sjølve kulturminnet og ei sone på 5 meter rundt kulturminnet. Andre kulturminnekategoriar kan fredast ved særskilde vedtak, og ein talar då om *vedtaksfreda* eller *forskriftsfreda* kulturminne.

Det er Plan- og bygningslova som er kommunen sitt juridiske verkemiddel i kulturminnevernet. Her kan kommunen gje kulturminne eit reguleringsmessig vern:

- Sikre kulturminne og kulturmiljø som er freda etter kulturminnelova (automatisk eller gjennom vedtak/forskrift)
- Sikre andre bevaringsverdige kulturminne og kulturmiljø.

I nye Plan- og bygningslova av 2008, gjeldande frå juli 2009, er dei viktigaste verktya omsynssonar (Pbl § 11-8) (tidlegare spesialområde bevaring). Omsynssonene kjem i tillegg til arealbruksformålet i planen, og kan krysse desse. Omsynssonene skal vidare synast på plankartet uavhengig av arealformålet. Desse fører med seg strengare reguleringsføresegner enn elles: til dømes strengare krav om byggjesøknad, krav til materialbruk og vedlikehald. Det er óg rom for å verne fast interiør. Generelt er krava mindre strenge enn ved freding.

Omsynssonene er eit verkemiddel for å vise og verne dei viktigaste omsyna, og ikkje til dømes for å markere alle registrerte kulturminne (Riksantikvaren 2010). Som hovudregel nyttar ein § 11-8 sone d) for område som er freda etter kulturminnelova, og § 11-8 sone c) for område rundt slike, eller andre område.

Næringsutvikling og reiseliv

Bruk og bevar!

Det har vist seg at den beste måten å ta vare på verneverdige bygg, er å ta dei i bruk. Det er ofte til og med billegare å restaurere det gamle enn å byggje nytt. Verneverdige kulturminne i bruk formidlar kulturhistorie på heilt særeige vis, og kan danne grunnlag for styrka reiseliv og anna næringsverksemd.

Kulturminne til inspirasjon og innovasjon

Når gründerar skal marknadsføre og selje det nye produktet sitt – anten det er tenester eller varer, vil dei måtte skilje seg ut frå konkurrentane med noko karakteristisk, særmerkt, unikt. Firma- og produktlogo er eitt døme. Her kan ei gjenbruk eller "nybruk" av kulturminne vere viktig, noko som gjev identitet til produktet, til kjøparen og til seljaren. Her er kulturminnetilfanget i Hareid, både lause og faste, fornminne og frå nyare tid, ei skattekiste. Noko av dette arvesylvet kan brukast i framtidsretta næringsverksemd. Merkevarebygging – *branding* - er avgjerande i mange typar verksemder, og sterke, etablerte merkevarer gjev fordelar som auka attkjøpsfrekvens, høgare prismargin, høgare motstand mot angrep frå nye konkurrerande merke, og moglegheiter for vekst gjennom merkeutviding, merkealliansar og lisensiat. Interessant nok skriv det engelske moteordet *branding* seg frå norrønt *brandr*, som tyder bumerke!

BREI VERDISKAPING BASERT PÅ KULTUR- OG NATURARV

Brei verdiskaping basert på kultur- og naturarv er eit samspel mellom ulike former for verdiskaping, samspelet gjev ein forsterkande effekt for dei einskilde faktorane, og er eit viktig steg mot berekraftig utvikling.

- **Miljømessig verdiskaping** – styrke kvalitetane og verdiane knytt til kulturminne, kulturlandskap og natur. Verdiane vert skjøtta, haldne i hevd og sikra gjennom heilskapleg planlegging og forvaltning, istandsetting, tilrettelegging, skjøtsel, attbruk og god ressursforvaltning.
- **Kulturell verdiskaping** – auke kunnskap og medvit om lokal kultur- og naturarv, særpreg, tradisjonar, historieforteljing og symbol som grunnlag for utvikling og formidling av identitet og byrgskap knytt til staden.
- **Sosial verdiskaping** – utvikling av felles forståing, engasjement, tillit og tilhøyrsle som fylgjer av samarbeid, samhandling, dugnad, frivillig innsats, felleskap og nettverk.
- **Økonomisk verdiskaping** – auka lønnsemd gjennom produksjon og sal av varer og tenester, og gjennom auka sysselsetjing for lokalsamfunnet.

Kjelde:
Stortingsmelding 35 (2012-13) Framtid med fotfeste.
Telemarksforsking 2009 og 2013: Haukeland, P.I. og Brandtzeg, B.A.

Tilrettelegging i løyper

Reiseliv og turisme handlar mykje om å lokke til seg folk, få folk til å bruke tid på staden, og såleis å legge att pengar. Sjølv om tilrettelagde kulturminne ofte kan vere gratis, er desse óg med på å lokke og å halde på vitjarar. Kulturstien, gjerne meir omfattande enn eit einskild kulturminne eller kulturmiljø, kan vere attraksjonar som får turistane til å gje seg tid på staden. Rotarystien langs Hareidselva er eit framifrå døme - her kan ein byggje vidare, utvide tilboda, og bruke stien i nye samanhengar.

Eit stykke Hareid

Dagens turist søkjer-, og kjøper-, gjerne først og fremst oppleving. Likevel vil mange også ha eit handfast minne med seg heim – ein bit av staden. Den typiske suveniren er gjerne rimeleg og masseprodusert – men det treng han ikkje vere. Han kan gjerne vere handlaga og litt dyrare, og gjerne vere eit produkt av ein levande handverkstradisjon med djupe røter i Hareid. For at ein slik type suvenir skal få si fulle tyngde, trengst ikkje berre det konkrete produktet, men også kunnskap, informasjon og oppleving. Kjøparen vil ha informasjon og kunnskap, og vil oppleve og ta del i handverket og historia rundt. Suveniren er altså typisk berre ein bit av noko større, ein representant for noko vidare. Dette store og vide rundt – kulturhistoria - er då vel så viktig del av produktet som sjølve gjenstanden.

Naustrekkje i Liavågen (nr. 1.10).

2. Kulturhistoria i kommunen

Fangststeinalderen 10 000-2000 f.Kr.

Med fangststeinalderen meiner vi tida før jordbruket vart etablert, då folk levde av jakt, fangst, fiske og sanking. I det arkeologiske periodesystemet strekkjer fangststeinalderen seg over den lange mesolitikum (eldre steinalder) og over mesteparten av neolitikum (yngre steinalder).

Dei spora vi typisk finn frå denne tida speglar levemåten. Spora finn ein der folk sette varige merke etter seg, anten at dei la frå seg saker som er bevart, eller at dei gjorde inngrep i landskapet eller grunnen under seg. Det er særs sjeldan at kulturminne frå fangststeinalderen er synlege på overflata i dag, dei ligg som regel under torv og jord som har danna seg seinare. Unntaka finns i høgfjellet, der jegerane for etter villreinen. Folk i fangststeinalderen heldt framfor alt til i sjøkanten - truleg sidan dei utnytta ressursane i havet, men også på grunn av at sjøen var ei viktig kommunikasjonsåre, og at landet innanfor var dekka med tett urskog. Dette tyder ikkje at dei ikkje flytta seg i skog og fjell og brukte ressursane der - trevyrke, hjort og reinsdyr med meir.

Havnivået endra seg gjennom denne lange perioden. Kartlegginga av denne prosessen er arkeologane sitt fremste verkty for å finne buplassar frå fangststeinalderen. Studerar ein figuren til høgre ser ein at det er skilnader sjølv innanfor kommunegrensene. Det er dei to ytterpunkta for variasjonen i Hareid kommune som er markert: lengst nordvest kring Buhammaren og Kvitneset, og lengst søraust frå Hjørungneset sørover langs Almestranda. Kurva for Hareid sentrum kan ein tenkje seg liggje midt mellom. Av kurva kan ein lese at spor etter dei første menneska på Vestlandet nord i Hareid kommune vil ligge tett over 8-9 meter over dagens nivå. Ein ser også at denne kurva stig att og når ein siste topp seint i eldre steinalder. Denne siste stigninga har vaska vekk og rota om tidlegare spor som låg lågare enn 8-9 meter over dagens nivå. Dette kan vere ein viktig årsak til at ein så langt ikkje har påvist buplassar frå eldste steinalder i Hareid. Kurva for sørlege delar av Hareid viser at her kan det likevel finnast bevarte tidlege buplassar tett over nivå på 9-15 meter over dagens nivå. Dei fleste steinalderfunna i Hareid så langt synest å vere frå siste halvdelen av fangststeinalderen.

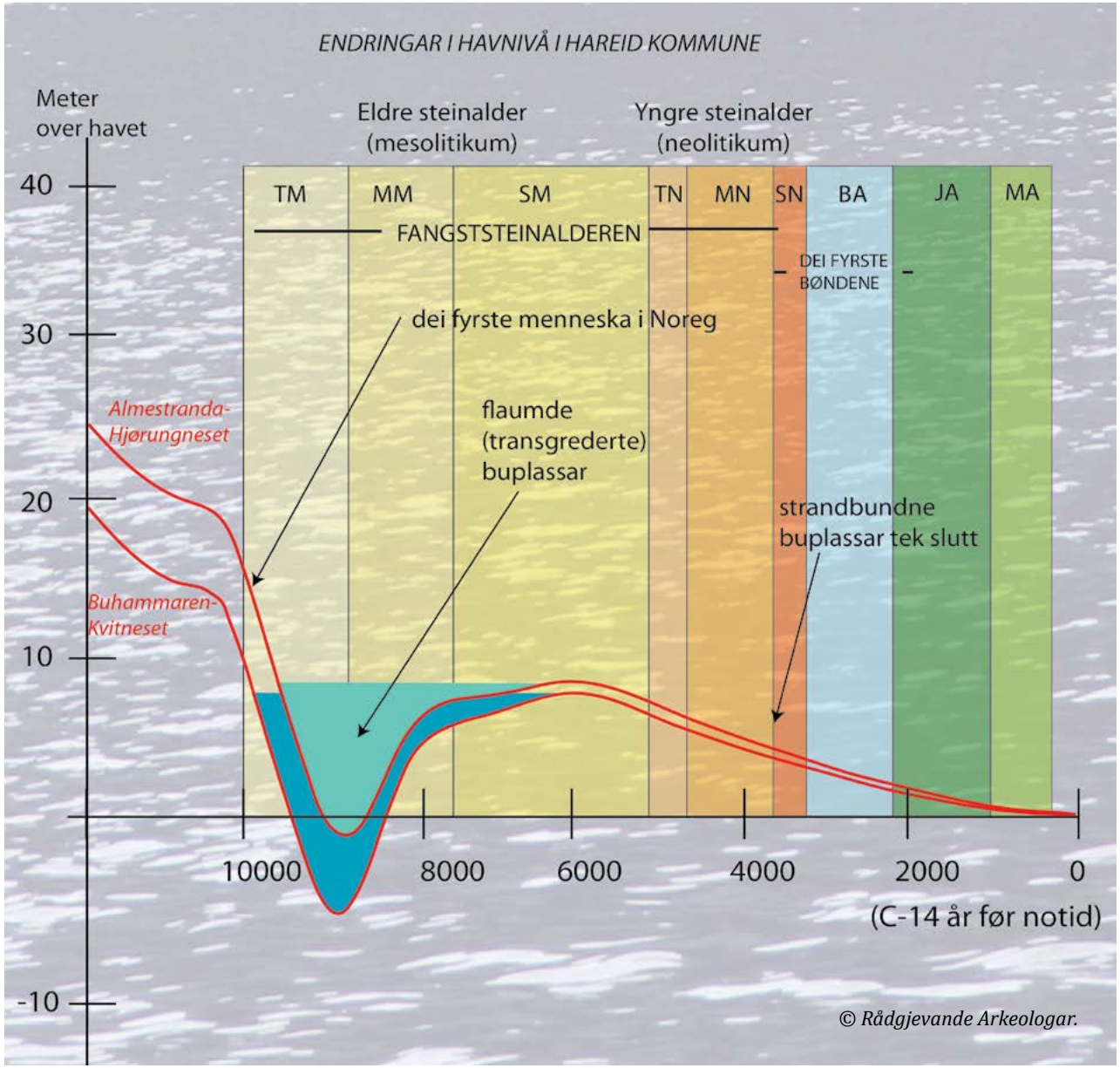

Dei mest typiske funna er eggreiskapa i stein: flint, kvartsitt, kvarts, skifer i oddar, knivar og skraparar, eller seigare bergartar som grønstein og diabas i øksar. Der tilhøva for bevaring er betre, til dømes i holer og hellarar, finn ein også gjenstandar i bein.

Slipt bergartsøks, såkalla trinnøks, frå Pilskog i Hareid k. (B11340), saman med rekonstruksjon av liknande øks på Unversitetsmuseet i Bergen. Foto og rekonstruksjon: Ø. Engedal, foto orginal . © 2016 Universitetsmuseet i Bergen

I midten av steinalderen var klimaet varmare enn i dag. Aldri før eller sidan har sunnmøringen hatt slik ein velstand med godt og variert trevyrke til ymse bruk: eik, lind, ask, alm, den varmekjære eikeblandingsskogen fanst overalt. Eigna bergartar til økseproduksjon vart bytt og handla over lange avstandar. Til venstre ser ein reiskapen til trearbeidaren i Hareid gjennom fire tusen år.

Øvst (frå venstre): tre trinnøksar frå eldre steinalder, frå Pilskog (B11340) og Liavåg (B9162, B9571).

I midten (frå venstre): fem øksar av Vespestad- og Vestlandstypane (A-B) frå første halvdel av yngre steinalder, frå Hareid (B8508, fire stykker) og Liavåg (B9143).

Nedst: tre øksar frå slutten av fangststeinalderen og overgongen til jordbruk, to Vestlandsøkser type C frå Hareid (venstre, S1908-9), og ei rektangulær holegga øks frå Nesset (høgre, utan nummer). Fotoillustrasjon: Rådgjevande Arkeologar.

Til høgre: del av støvleforma kniv i raud skifer frå Pilskog (B9131). Slike meiner ein vart brukte til flåing og partering av sjødyr - sel og småkval. Foto: © 2016 Universitetsmuseet i Bergen

Dei første bondesamfunna 2000-0 f.Kr.

Med jordbruket kom ei rad nye kategoriar kulturminne. Sjølv om dei kan førekomme tidlegare, er det eit knippe kategoriar av kulturminne som er typiske for tida etter jordbruket vart innført:

- fossile åkrar og pløyespor (eller "dyrkingslag" og "ardspor")
- rydningsrøysar
- stolpehol, spor etter takberande stolpar og veggstolpar som viser det berande skjelettet i eit langhus
- kokegroper til matlaging
- synlege gravminne i form av gravhaugar eller –røysar

I Hareid er det ikkje gravminne som kan knytast sikkert til denne tida gjennom gravgods. Her har heller ikkje vore gjort større utgravingar i samband med utbyggingsplanar på dyrka mark siste tiåra. Det er framfor alt gjennom slike prosjekt der arkeologane fjernar matjorda med gravemaskin, at kategoriane over vert påviste. Denne metoden kombinert med radiologisk datering (C-14 datering) har gjeve eit heilt nytt bilete av perioden i heile landet.

Lenge meinte ein at dei første bøndene var omflakkande husdyrnomadar. I dag veit vi at folk var stadbundne i langhus, først i såkalla *midtsulehus* eller *toskipa* hus 2000-1500 f.Kr., deretter i *treskipa* hus (heilt fram til kring 1000 e.Kr.). Vi veit vidare at dei dyrka korn, bygg og kveite, og at åkrar vart rydda for stein (ryddingsrøysar), og brotne med ard, ein enkel plog (ardspor).

I Hareid er det den gamle arkeologien som framleis dominerer: funn leverte inn av bøndene frå arbeidet deira med åker, myr og tomt. Og det er her som elles at jordbruket vert varsla med eit heilt nytt og lett kjenneleg gjenstandsett i importert flint frå Danmark: dolkar, sigdar, pil- og spydspissar og skeiforma skraparar. Ei stor mengd flintgjenstandar av desse typane er funne på gardane Pilskog, Liavåg, Gjerde og Hareid. Desse skriv seg frå

Flintdolk frå Pilskog/Overå (oppe, venstre, B 13465), miniatyrflintdolk frå Liavåg (oppe, midten, B9139), skeiforma skrapar frå Liavåg (oppe, høgre, B2962), pilspiss frå Pilskog (ned, venstre, B9151) og pilspiss frå Liavåg (nede, venstre, B9715). Fotoillustrasjon: Rådgjevande Arkeologar.

Skaftholøksar frå Nedrelid (oppe, B4718), og Røyset (nede, Å556). Fotoillustrasjon: Rådgjevande Arkeologar.

perioden 2400-1500 f.Kr. Til denne perioden høyrer truleg også den store skaftholøksa frå Nedrelid. Desse øksane trur ein har vore nytta som hakke i bryting av jord til åker. Den andre skaftholøksa frå Røyset reknar ein til yngre bronsealder, 1100-500 f.Kr. Moglegvis er desse siste våpen eller eit slag septer, dei er iallefall lite funksjonelle, med sløve eggar.

Frå Buhamaren kjem eit funn av keramikk i myr. Dette er særs sjeldan, og slike funn vert gjerne tolka som ofring av mat, drykk eller smør, i myrer. Keramikkskåret som er bevart er dårleg brendt og blanda med grove asbestfiber. Dette høver best med ei tidfesting til hundreåra før Kristi fødsel.

Desse to tusen åra, 2000-0 f.Kr., kryssar det arkeologiske periodesystemet, og omfattar slutten av steinalderen, heile bronsealderen og første fem hundreåra av jernalderen. Kvifor? Gjennom siste 30 års arkeologisk forsking har andre grenser utkrystallisert seg som viktigare regionalt og lokalt på Vestlandet og Sunnmøre. Komplekset som dukkar opp sist i steinalder kring 2000 f.Kr., med åkerbruk, tamdyr, langhus og ny steinteknologi (flatehogging av flint, kvartsitt og kvarts), markerar eit av dei tydelegaste skifta i førhistoria. I andre enden verkar det som ei rekkje element som prega bronsealderen varer inn i jernalderen og forsvinn kring Kristi fødsel. Dette gjeld mellom anna bergkunsten, bruken av kleberkar og den såkalla asbestkeramikken (jf. Buhammarskåret). Heller ikkje er det tydelege brot i hustypar eller gravskikk mellom bronse og jernalderen. Dette er årsaka til at arkeologien i dag legg vekt på andre grenser enn dei mellom stein, bronse og jern.

Sjølv om det ikkje har vore gjort større arkeologiske utgravingar i Hareid siste tiåra, har det vore gjort mindre registreringar med prøvesjakter og - stikk. Desse har påvist dyrkingspor frå denne perioden på Ovra (ASK 145428), på Flotane på Hareid (ASK 97611) og på Pilskog. På Pilskog vart det i 1999 påvist stolpehol, ei mogleg veggrøft og ardspor. Sjølv om funna ikkje er tidfeste talar mykje for at vi her har den eldste kjendte jordbruksbuplassen i kommunen (ASK 146311). Like ved vart påvist eit kulturlag truleg også frå denne perioden (ASK 146289). Vi veit etter dette at det med visse finst viktig og spanande kunnskap lagra under torva i Hareid.

I utmarka mellom Røyset og Snipsøyrvatnet vart det registrert eit avsviingslag med kol radiologisk datert til 535-395 f.Kr. Staden ber interessant nok namnet *Brenslene*. Einaste tilfellet av bergkunst i Hareid er såkalla skålgroper på ein jordfast stein på Pilskog (ASK 162651). Skålgroper er runde groper hogde inn i berg og stein. Slike kjenner vi helst frå perioden 2000-0, men også heilt fram i mellomalderen.

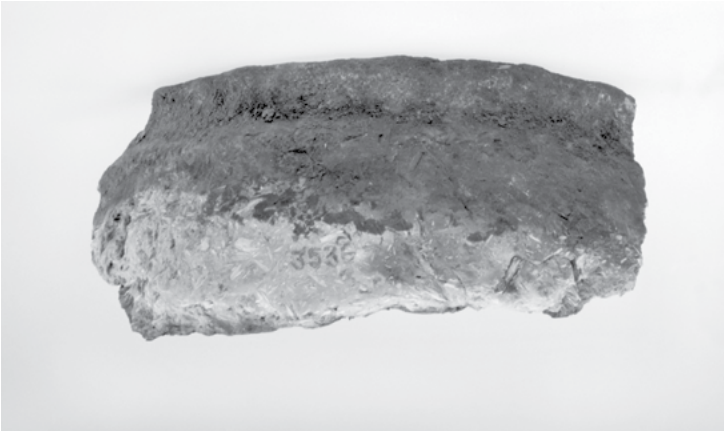

Keramikkskår frå Buhamaren (over, B3536) og rekonstruksjon av liknande kar frå buplass på Ristesund i Sande kommune. Foto: © 2016 Universitetsmuseet i Bergen

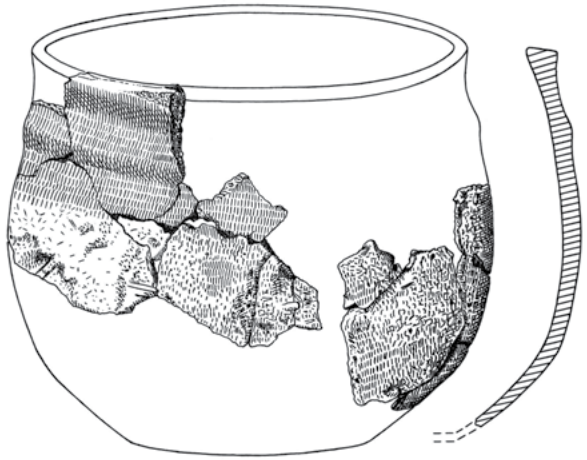

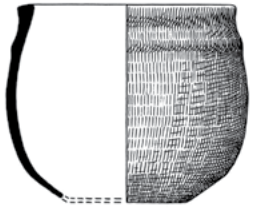

Gardssamfunnet tek form (0-1050 e.Kr.)

På Vestlandet er det er i det heile magert med gravfunn frå dei første hundreåra etter Kristi fødsel, eit framhald av tilhøva i slutten av førre perioden. Dette treng ikkje tyde generell fattigdom eller nedgang i folketal, men framfor alt at folk hadde gravritar som sette små spor, i regelen kremasjon, og som ikkje omfatta stort gravgods. Nyare studiar av andre kjelder, dyrkingsspor og busetjingspor, viser tvert om at det var tale om ein ubroten ekspansjon i jordbruket - truleg også vekst i folketal. Frå kring 200 e.Kr. byrjar eit nytt fenomen å breie om seg: ubrende graver under store haugar eller røysar, med rikt gravgods. I mannsgravene finn ein standardiserte våpensett med spyd, kastespyd, skjold og sverd, ein tradisjon som varer fram på 500-talet. På Sunnmøre viser dette seg i ei rekkje graver med romerske importvarer og gull på 300-talet. Det finst derimot få graver frå den elles på Vestlandet rike folkevandringstida 400-550 e.Kr., og det finst få graver med fulle våpensett. I Hareid har ein så langt ingen spor av rikdommen på Sunnmøre på 300-talet. Dei arkeologiske registreringane på Ovra i 2009 gav mykje ny kunnskap om denne tida: her var dyrkingsflater med ardspor og eit stolpebygd langhus frå kring 100 e.Kr (ASK 145426), altså frå eldre romartid.

Frå dei neste hundreåra, folkevandringstida, finst her fleire funn. På Bjåstad var ei kiste av stein bygd inn i ein naturleg grushaug. I kista fanst restar av never, og 5-6 meter bortanfor kista fanst skår av eit spannforma keramikkar. Neverdekke i gravkistene er typisk for folkevandringstida, og keramikkaret er tvillaust frå denne perioden. 600-700 meter nord for kyrkja på Hareid fann ein to keramikkar, også desse spannforma, og også her i ein naturleg grushaug. Sidan her ikkje var spor etter kiste, har dette vore tolka som eit offer heller enn ei grav. 12-1300 meter nord for denne staden vart det gjort funn av to beltespenner i ein gravhaug - med firkanta festeplate, halvrund bøygel og doble tornar. Desse er vekkomne, men utfrå skildringa, er det ein kjend type frå folkevandringstid og hundreåret før. I eit stort hellebygd kammer på Ovra kjem også eit spannforma kar (B3247). I ei mannslang steinkiste på Brandal kjem ein dårleg bevart spydspiss, ein pilspiss og nokre jernbitar (B8502). Mest truleg er dette ei mannsgrav frå yngre romartid eller folkevandringstid.

Gravfunn frå folkevandringstid, i mannslange steinkister med spannforma keramikk, såkalla krossforma bronsespenner, og våpen, er sjeldnare på Sunnmøre enn resten av Vestlandet. Slike graver representerer i mange andre landsdelar eit maksimum før ein gjennomgåande omstrukturering av samfunnet kring 600 e.Kr. Tilfellet spelar også ei rolle - når funnet vart gjort, og om det vart gjort av lekfolk eller fagfolk.

Dagens arkeologiske utgravingsmetodar med flateavdekking med gravemaskin, avdekkar stadig store langhus frå folkevandringstid på Vestlandet. Desse finst ofte på dagens innmark, og berre spora etter dei jordgravne stolpane finst att. Slike gøymer seg truleg under torva også i Hareid.

Spannforma keramikk frå Hareid (dei to til venstre, B9534) og Bjåstad (høgre, B10777). Fotoillustrasjon: Rådgjevande Arkeologar.

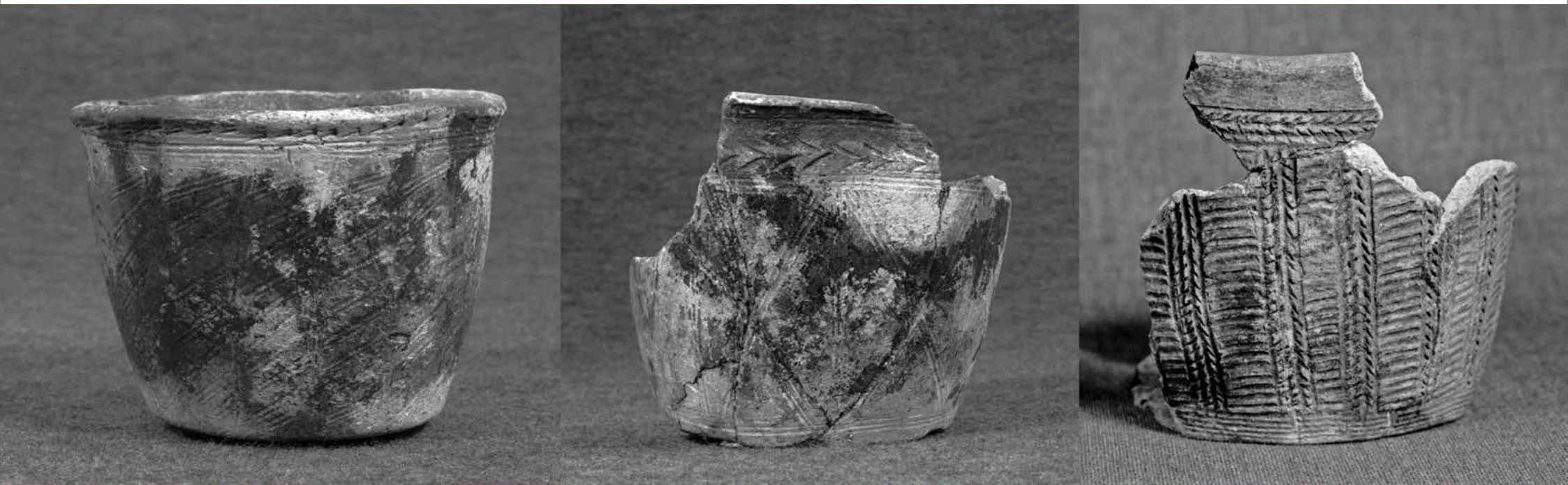

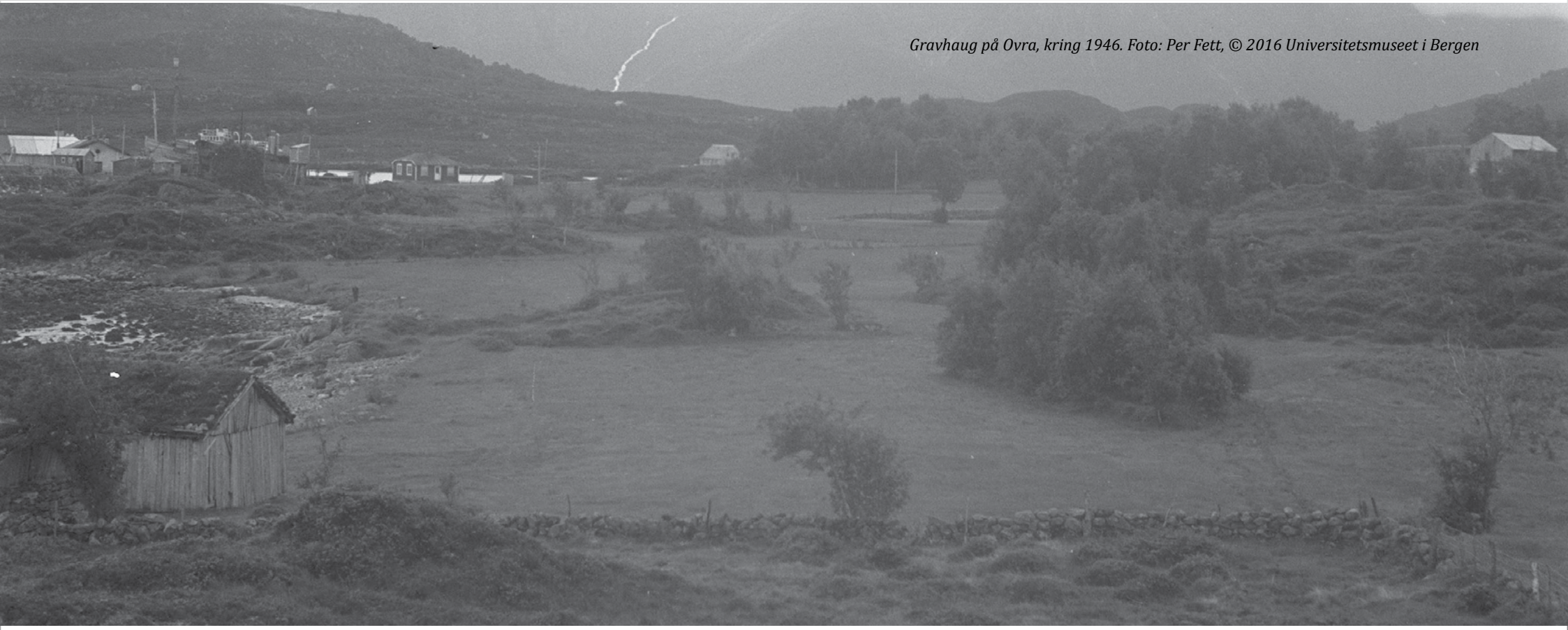

Gravhaug på Ovra, kring 1946. Foto: Per Fett, © 2016 Universitetsmuseet i Bergen

500-talet, det vi reknar som overgongen eldre til yngre jernalder, er eit av dei tydelegaste brota i førhistoria vår. På Vestlandet, særskilt i Rogaland, vart mange gardar lagt øyde og aldri tekne opp att. Gravskikken endrar seg, det vert slutt på store steinkister og store gravrøysar. Keramikkhandverket som blomstra med spannforma kar i folkevandringstid, forsvant no for ikkje å dukke opp att i Noreg før på 1700-talet. Endringa har vore kopla til endringar i handelsruter, til den første kjende pestbølgja i Europa, den justinianske pesten, og til klimaendringar. Endeleg er også endringa forklara som først og fremst eit resultat av at samfunstoppane konsoliderte makta si, dei trong ikkje lenger demonstrere rikdom i gravritar, i tillegg til at gardsdrifta endra seg frå ekstensiv drift med store areal, til meir intensiv drift på mindre areal.

Perioden 550-1050 kallar vi yngre jernalder og er delt i merovingartid og vikingtid. Ser vi vekk frå gravene, skattefunna og dei skriftlege kjeldene, har vi faktisk dårleg med kjelder også for vikingtid. På Vestlandet har ein mange fleire funn frå hus, åker og gard frå eldre jernalder enn frå yngre jernalder. Ei årsak kan vere at stolpane i reisverket i husa no oftare sto på ein syllstokk heller enn å vere nedgravde i jorda. I tillegg tydar mykje på at husa og tuna no vart plasserte på same staden som dei historiske tuna. Og endeleg reknar ein med ei meir intensiv drift på mindre areal. Alt dette gjer det vanskelegare å påvise hus og tun frå merovingartd og vikingtid på arkeologiske utgravingar. Dei kjeldene som finst viser samfunn i vekst med auke i folketal og rydding av nye gardar.

På Brandal er funne ei kvinnegrav frå vikingtid, frå omlag 870-1000 e.Kr., med to ovale eller skålforma bronsespenner (B4058). Desse er av typen med doble plater, altså at kvar spenne har eit separat lok nagla fast til underdelen. Ei anna skålforma spenne, men av den enklare typen med eitt lag, er funne i ein anna haug på Brandal (S332).

I Smihaugen på Røyset er det funne ei mannsgrav frå vikingtid med sverd, øks, spyd, kniv, ringspenne, og bryne, saman med brende bein og kol (B8383). Sett bort frå spenna, kniven og brynet, er gjenstandane i særs dårleg stand. Vidare har ein ei rekkje funn utan sikker tidfesting og/eller i dårleg forfatning: eit kleberskår brukt oppatt som vevtyngd frå Bjåstad, ein spyddspiss frå Kaldholen, del av ei skaftgryte i kleber og saumglattar i glas frå Pilskog,

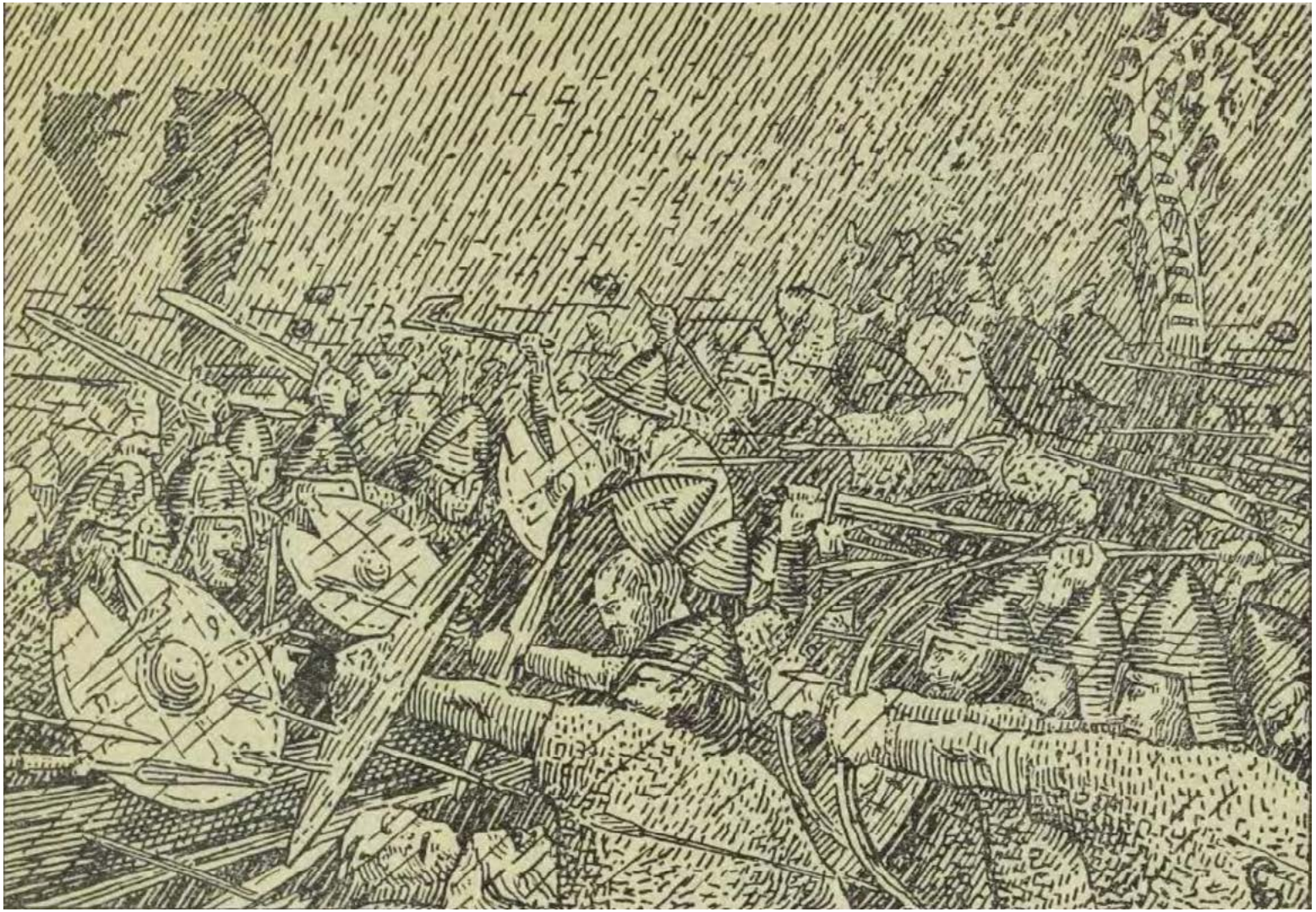

.... det vart styggver og ei haglskur så fæl at haglkornet vog ein øyre.

Halfdan Egedius kjende illustrasjon av haglskuren under slaget i Hjørungavåg, i Snorres kongesoger.

krukke og hestebeksel frå Ovra.

Nye arkeologiske registreringar knytt til utbyggingsplanar har påvist dyrkingsflater på Holstad, truleg frå jernalder og jernalder-mellomalder (ASK 151639, ASK 151640). På registreringa på Ovrasanden kom det fram ei ringspenne frå vikingtid, ein pilspiss av bronse med metalldetektor (ASK 146670), og ei skålforma spenne (ASK 145426-4).

Frå kring 1000 gjorde kristninga til at heidensk gravskikk med gravgods under røys forsvann. Då forsvann også ei særs viktig arkeologisk kjelde.

Endeleg må nemnast det viktigaste bidraget frå dei skriftlege kjeldene: skildringa av slaget i Hjørungavåg. På slutten av 900-talet sende danskekongen ein profesjonell hærstyrke, jomsvikingane, for å knekke Håkon jarl som hadde vendt seg mot han. I eit stort slag i Hjørungavåg på Sunnmøre sigra Håkon jarl over jomsvikingane. Debatten om kvar slagstaden og Hjørungavåg eigentleg låg, har vore lang og hatt mange deltakarar i heile spekteret frå lekfolk til fagfolk. I 1986 vart 1000-årsminnesmerket for slaget avduka av

Ei heil, og rest av ei anna, skålforma spenne frå kvinnegrav frå vikingtid på Brandal (B4058). Illustrasjonen viser rekonstruksjon av liknande spenne og korleis dei vart brukte i kvinnedrakta. Fotoillustrasjon og rekonstruksjon: Rådgjevande Arkeologar.

Mannsgrav frå vikingtid på Røyset - ringspenne, bryne og kniv (B8383). Til funnet høyrer også sverd, øks og spyd. Illustrasjonen viser korleis ringspenna vart brukt til kappa i mannsdrakta. Fotoillustrasjon og rekonstruksjon: Rådgjevande Arkeologar.

kong Olav på Ovraneset.

Mellomalder (1050 - 1537)

Folkeauka som prega yngre jernalder heldt fram i mellomalderen, men frå omlag 1300 er det fleire teikn til stagnasjon og tilbakegang. Dette altså før den store krisa med Svartedauden frå 1349 og stadige pestutbrot framover. Pestane førte til eit hundreår med dramatisk nedgang i folketalet. Sjølv om pestane ikkje forsvant heilt før kring 1650, byrja folketalet å stige att noko før 1500. På denne tida låg mange gardar øyde, og nokre vart aldri tekne opp att. I røynda rudde også krisa grunnen for den rivande utviklinga på 1500-talet: jord var billeg og rikeleg og adelen var sterkt svekka.

Sjølv om vi no reknar å vere i historisk tid, er kjeldene på mange vis magrare enn både før og etter. Sett bort frå det vi veit om stavkyrkja på Hareid, noko av det bevarte inventaret frå kyrkja, og nokre segner knytt til Svartedauden, har ein ikkje kjeldematerial frå Hareid - arkeologisk eller historisk - frå mellomalderen. Det er først på 1600-talet vi får nærare opplysing om gardane i Hareid i skriftlege kjelder.

Vi veit ikkje når den første kyrkja vart reist i Hareid kommune, men det var truleg på Hareid i tidleg mellomalder, og moglegvis var det den same som sto der fram til 1806. I mellomalderen var Hareidkyrkja ei lita stavkyrkje. Sjølv om Hareid låg under Herøy prestegjeld, er det teikn på at presten budde ved kyrkja i mellomalderen. Kring 1640 vart det bygd til ein arm i nord slik at det vart ei halv krosskyrkje. Denne kyrkja brann ned etter eit lynnedslag i 1806. Til kyrkja høyrde gravplass i mellomalderen, avgrensinga til denne kjenner vi nokolunde.

I tidleg mellomalder, nokre stader kanskje i løpet av vikingtid, endra hus og tun seg: heller enn eitt stort og langt hus, bygde ein mange mindre hus med ulike funksjonar. Ei mogleg årsak var at lafteteknikken kom til, iallefall i våningshusa, og bruk av tømmer gjorde det like greit å byggje fleire små hus. Våningshuset, eller stova, var typisk timra, utan glas og med åre eller røykomn, og utan himling i taket, med ei ljore for røyk og lys i taket. Iallefall delar av tømmeret i stova på Øvre Liaset vart felt i 1490-åra (sjå nr. 1.1 og 3.13). Det gamle grindverket vart framleis brukt i løer og naust.

Allereie i vikingtid vart det knapt med jord på Vestlandet og Sunnmøre. Frå omlag 1150 vart bønder flest leiglendingar hjå dei store jordeigarane kyrkja, kloster og adel. Parallelt med dette forsvant trælehaldet. Utover i mellomalderen vart stadig fleire gardar delte opp i stadig fleire bruk. Desse brukarane hadde helst husa samla i eit felles tun. På gardar med mange bruk fekk ein då det ein kallar *klyngetun*. Deling av den einbølte garder i fleire bruk, førte også til oppdeling av åkrar, bøar og beite, det vi kallar *teigblanding*. Teigblandinga hadde også negative sider som vart betre synleg etterkvart som fenomenet auka (sjå Nyare tid).

Reiskapane på garden var i stor grad dei same som i yngre jernalder. Ei viktig nyvinning var vasskverna, men det er vanskeleg å vite i kva grad denne fanst utanfor byane, klostera og storgardane. Frå kvernsteinsbrota veit vi at produksjonen av handkverner heldt fram for fullt gjennom mellomalderen. Truleg vart kornet i stor grad mala for hand i Hareid også i mellomalderen. Garn, not og notbåtar var brukt i fisket i mellomalderen - men det kan dei godt ha vore også tidlegare.

Dei arkeologiske registreringane på Ovra i 2009 gav også funn frå mellomalder: delar av ei bakstehelle i skifer med riller, frå staden der gamletunet skal ha lege. Slike kjenner vi særleg frå utgravingar i mellomalderbyane i perioden 1100-1500. Desse er oftast frå same hellebrotet i Ølve i Hardanger. Her vart det brote ut store blokker som sidan vart spalta i tunne flak. Desse vart vidare trimma på flatsidene med ein særskild tanna reiskap. Slik fekk hella også riller som hindra fastbrenning av brødet. Spreiinga av bakstehella kan setjast i samband med bruken av flatbrødet og auka bruk av dreiekvern og korn frå kring 1200 - særleg i område som hadde nær kontakt med Bergen.

Dei eldste skriftlege kjeldene er for mange bygder av lite verdi, og arkeologiske granskingar av gardstun og hus frå mellomalder er særs sjeldsynte - resultatet vert difor at bygdene fell mellom to stolar. Treringdatering av gamle hus og arkeologiske granskingar med større fokus på mellomalder kan i framtida gje oss meir kunnskap om mellomalderen i Hareid. Tidfestinga av tømmeret i stova på Øvre Liaset og registreringsfunna frå Ovra er døme på

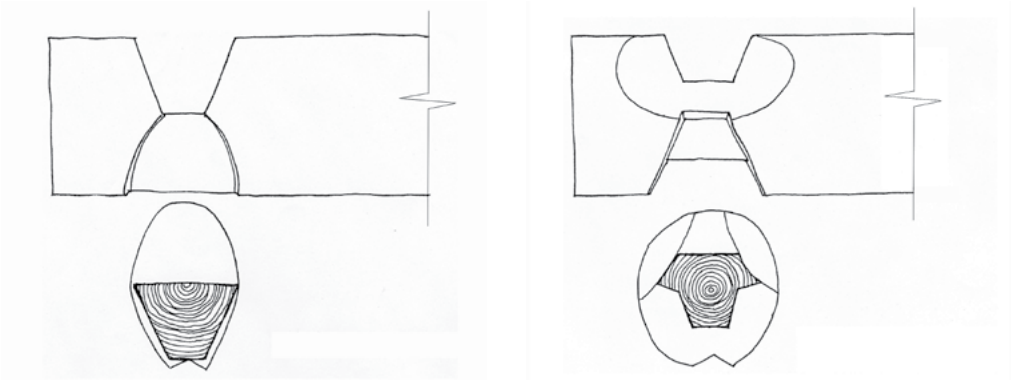

Lafteteknikken spreidde seg frå taigaområda i aust til Skandinavia i vikingtida. I mellomalderen vert laftet einerådande i våningshus og fleire av innhusa. Figuren viser Finndalslaft eller Fyrndarslaft (venstre) og Raulandslaft (høgre). Begge var vanlege i mellomalder og er ein god indikator på høg alder. I mange tilfelle er det opphavlege laftverket bygd inn med nyare kledning og panel.

nettopp det.

Nyare tid (etter 1537)

1537 fungerer som ei praktisk grense i kulturminneforvaltinga. Objekt eldre enn 1537 er automatisk freda. For stående bygg er denne grensa 1650. Nyare tid er tvillaust den bolken med dei raskaste og mest gjennomgripande endringane - materielt og samfunnsmessigt. Eit vesentleg bakteppe er den store folkeauken: 1500-talet var ein vekstperiode og henta inn og passerte folketalet frå før Svartedauden. Slutten av 1600-talet bar med seg stagnasjon og nedgang, medan 1700-talet vart ei betring att. Trass i kriseår tidleg på 1800-talet ser ein i dette hundreåret ein eksplosjon i folketalet, ei dobling frå ein million til to, i tillegg til at nesten ein million utvandra til Amerika.

Den industrielle revolusjonen og *det store hamskiftet i jordbruket* kan setjast som skiljeveggar mellom det gamle og det nye. Mange stader gjorde ikkje maskinene inntog i sjølve jordbruket før etter siste krigen. I tillegg handla ikkje desse prosessane berre om maskiner og teknologi, dei var også vovne inn i vidare kulturelle, sosiale, politiske og åndelege skifte. I denne samanhengen er fokuserer vi på dei materielle spora som vart sette.

Prestestova på den gamle prestegarden i Hareid er truleg bygd kring 1600.

Restar av grunnmuren til løa på husmannsplassen Klombra. Husa på plassen vart rekvirerte av den tyske okkupasjonsmakta og rivne i 1942. Løa stod til 1954, og vart nytta til lager under krigen (Foto: Finn Sindre Eliassen, Kulturminnesøk).

Eitt er at gamle kategoriar vart gjorde i nytt formspråk - våningshusa, sjøhusa, kyrkjene, båtane, vart bygde annleis. Folkeauken førte med seg framveksten av husmannsvesenet som nådde eit maksimum kring 1850, og var avvikla kring 1900. Husmannsvesenet førte mellom anna med seg spor av gardsdrift i randsonane kring dei gamle gardane. Den store eigedomsutskiftinga er ein sentral del av hamskiftet, og denne førte mellom anna til ei endring i plassering av hus og tun - gardane med mange bruk hadde hatt felles tun som kunne få nærast landsbypreg. Desse vart no splitta opp med eigne hus på eigne tun med eigne teigar samla kring. Mellom dei første store tekniske nyvinningane på bygdene var oppgangssaga. Men saga plank og bord var framleis dyrt, og det meste av sagbruksproduksjonen vart eksportert. På skogfattige øyar som Hareidlandet var material kostbart og flytting av hus og oppattbruk av material var vanleg.

Eit anna moment er at det kjem nye kategoriar med nye funksjonar. Når det gjeld bygningar er slike som er meint for nye typar felleskap viktige. Den nye tida er nettopp prega av framvekst av nye felleskap: misjonsrørsla, fråhaldsrørsla, målrørsla, lese- og samtalelag og ungdomslag. Ein ukjend filosof skal ha sagt at: “hus byggjer lag”. Desse nye felleskapa fekk sine hus med bedehus og ungdomshus. Eit anna kollektiv som kom til var skulen og skuleklassane. Etter Fastskulelova frå 1860 skulle alle norske born i skule, og skulen skulle

Bygging av demninga i Verksdammen for Storelvens Elektricitetsverk i 1917-18 (Foto: Kulturminnesøk).

Fyrste skulen i Brandal, bygd i 1890 og riven i 1919 (Foto: Kulturminnesøk).

i regelen vere ein fastskule og ikkje ein omgangsskule. Og med det sprang ein ny markant bygningstype opp i bygdene: skulehuset.
Handel vart drive ved å bringe varer til næraste større handelstad - på våre kantar var dette oftast Bergen. Skulle ein drive handel ute i bygdene måtte ein ha borgarskap og handelsprivilegium. I Hareid fanst det slike "kremmerleie" på 1600-talet i Hareid og Brandal, og i nokon grad også i Liavåg på 1700-talet. Av desse vart handelstaden i Hareid viktigast, gjennom 1800-talet og like til vår tid. Bortfall av dei gamle reguleringane av handelen på bygdene var del av det store skiftet i siste halvdel av 1800-talet. Med dette auka handelen, og jordbruket vart endra frå sjølvberging til marknadproduksjon.

Merka etter ferdsle og kommunikasjon før 1800 er små, medan vår verd i dag er sterkt prega av veg, jernbane, flyplassar, kaianlegg, sendarar, linenett, kraftproduksjon og kraftdistribusjon. Vegen over Hareidet var gammal kring 1800, men det var ein veg for folk til fots eller til hest, og utan bruar. Revolusjonen i kommunikasjon i Hareid vart innleia med etablering av postopneri i Brandal sist i 1790-åra, utbetring av gamlevegen over Eidet tidleg på 1800-talet, utbetring av same vegen til køyreveg i 1820-åra, og sidan slag i slag med vegar med bruer til Brandal, Hovden, Snipsøyrdalen og Liabygda og dampskipsstopp utetter 1800-talet.
Ei mengd nye næringar såg dagens lys, mest særmerkt for vår kommune utan tvil ishavsfangsten. Frå 1898 var Brandal hovudsete for ishavsfangsten på Vestlandet, med fabrikkanlegg for vidareforedlinga av pelsverk og spekk. Næringa gav store inntekter og også viktige impulsar: elektrisk lys vart i Noreg først etablert i nord, i Hammerfest, allereie i 1890-åra. Dette hadde selfangarane i Brandal merka seg, og etablerte sitt eige Brandal Electricitetsverk i 1912 og bana slik vegen for elektrisk lys og oppvarming.

Då formannskapslovene kom i 1837 låg Hareid til Ulstein herad. I 1884 vart parlamentarismen innført. I 1895 vart Vartdal skild ut som eigen kommune, og i 1917 vart Hareid kommune skild ut. Folk i bygdene i Hareid hadde no større fridom til å styre seg og sitt - dette viser seg framfor alt i kommunale prosjekt kring veg- og skulebygging.

Kjeldematerialet frå 1900-talet er umåteleg, og vi er framme i manns minne. Den vidare historia er mangslungen og utvalte sider av ho vert skildra under dei einskilda tema under.

3. Tematisering av kulturhistoria

1. Primærnæringane

Med primærnæringar meiner vi næringar som framstiller råvarer frå naturen – til skilnad frå sekundærnæringar som foredlar råvarer, og tertiærnæringar som yter tenester. Til primærnæringane høyrer då jordbruk, fiske, jakt, fangst og mineralutvinning.

Jakt og fangst

Dei eldste spora etter folk i Hareid kommune kan best plasserast her: eggar og oddar til jakt, fangst, slakting og trearbeid. Jakta og fangsten har sett mindre faste spor i landskapet – men det som arkeologane klassifiserer som buplass-aktivitetsplass frå fangststeinalderen kan reknast hit. Dei lause kulturminna, jakt og fangstreiskapar, frå denne perioden ligg lagra på landsdelsmuseet i Bergen. Hareid kommune står i ei særstilling med at hovudsetet for ishavsfangsten på 1900-talet på Vestlandet låg i Brandal. Ishavsmuseet Aarvak med fleire bygningar og store gjenstandssamlingar er valt ut til å representere ishavsfangsten som var så viktig for kommunen.

Jordbruk

Det er 4000 år samanhengande jordbruk som i størst grad har forma kulturlandskapet rundt oss. Avsviing og rydding av skog, dyrking, drenering, gjerding og beiting, med bygningar for dyr og fôr. Sjølv om utnytting av vasskraft til maling av korn godt kan reknast til jordbruket, har vi plassert desse saman med andre anlegg i vassdraga under neste tema. Her har vi vektlagt utnyttinga av vasskrafta meir enn kornet.

Vi bur i eit kulturlandskap som i stor grad er skapt av jordbruket som leveveg. Namna på stadene kring oss er laga av bønder, og ber ofte preg av det. Eit viktig skil i jordbrukshistoria kallar vi *det store hamskiftet*. Med hamskiftet siktar ein til at bondeøkonomien vart integrert i den moderne marknadsøkonomien, frå sjølvforsyning til pengehushald. Nye reiskapar, nye metodar, endringar i prisar og tilgang, førte til at ein vektla fehald og heller kjøpte kornet. Slåmaskiner og grasdyrking førte til auka forproduksjon med mindre arbeidskraft. Det vart slutt på den gamle svelteforinga av dyra, og dette saman med betre fôr gav stor auke i mjølkeproduksjonen. Husmannsvesenet forsvann, delvis som resultat av dette, og vart erstatta med daglønna arbeidarar. Betre kommunikasjonar, etter kvart også lokale meieri, gjorde det lettare å selje produkt frå fehaldet som mjølk, smør og slakt. Marknaden hadde også endra seg med industrialisering og auka folketal og -tettleik knytt til sekundærnæringar. Desse trong produkt frå bøndene. Maskinene, med slåmaskina og dryftemaskina i spissen, sparte arbeidskraft. Dei store utskiftingane av eigedom gjorde slutt på klyngetun og teigblanding, og førte også til ei effektivisering av drifta. Men hamskiftet i jordbruket femnar vidare og var meir gjennomtrengande: primærgrupper som slekta, grannelaget og bedarlaget fekk mindre å seie til fordel for nye sekundærgrupper, eller formelle organisasjonar. Ein fekk vedomn i staden for røykomn eller åre, undertøy, bestikk i metall, ein slutta å ete av felles matfat, langbukse erstatta knebuksa i mannsdrakta og kvinnene tok etter dei mørke tilknappa bykjolane. Og no gjorde ein sitt fornødne i ein eigen bygning: utedassen. Av dette ser vi at det ikkje berre er spor frå før hamskiftet som er verdifulle og sjeldne, i dag er også mange av nyvinningane frå hamskiftet i ferd med å gå tapt: nyvinninga utedassen er no eit særsyn. Hamskiftet reknar ein starta kring 1850, men det skaut verkeleg fart frå 1870. Kring 1900 reknar ein at hamskiftet er over.

Andreas Landmark (1769-1839) var fut på Sunnmøre og budde på Brandal. Landmark var medlem av *Syndmøre practiske Landhuusholdningsselskab*, dreiv sjølv gard og var særs oppteken av gardsdrifta lokalt og på Sunnmøre. Han var ein viktig pådrivar for innføring av potetdyrking, auka jorddyrking og framstilling av potetbrennevin. Årsaka var ynskje om å auke produksjonen av varer til pengeøkonomien, tilførsel av kapital til bøndene, slik at denne kapitalen igjen kunne nyttast til betring av gardsdrifta. Poteta vart særs viktig, men endringa sette få materielle spor. Potetkjellarar er ein kulturminnetype som vitnar om den auka bruken av poteter.

Handsaming av korn, frå skjæring, tørking, rensing og kverning til mjøl, var ein av dei mest arbeids- og tidkrevjande sidene ved det gamle jordbruket. Særskilt galdt det rensinga av kornet med trusking og dryfting. Ved truskinga vart kornet slege laust frå aksa med ein tust, ein lang to-ledda stav, og ved dryftinga vart restar av halm og anna rusk rensa vekk med eit dryftetrog. Desse aktivitetane har ikkje sett spor i landskapet, men dei føregjekk i løene, og løene var tilpassa dette føremålet, ofte med eit midtrom kalla *truskelåve*. Frå kring 1850 kom dei første handdrivne truskemaskinene og dryftemaskinene, og etter kvart kom vassdrivne truskeverk der dei to prosessane var integrerte. Dei vassdrivne anlegga sette spor i form av truskedammar, truskeveiter og truskehjul – men det er uvisst om slike eksisterer i Hareid i dag. På Torkelgarden i Hovleden var det vassdrive truskeverk så seint som i 1950-åra. Kring 1920 fekk dei fleste gardane i Hareid elektrisk straum, og truskemaskiner med el-motor tok over. Ei dryftemaskin laga av Ingebrikt Hovden (Brekke) er i dag i Johs. Klungsøyr si eige – eit viktig laust kulturminne som ein gong representerte den nye tida (nr. G.2). Truskearbeidet etter at vasskraft og straum kom i bruk, var utprega dugnadsarbeid og maskinene felleseige mellom fleire gardar. Korndyrking tok slutt i Hareid kring 1955 - og med det enda ein 4000 år lang tradisjon.

Naust med inventar, Ishavsmuseet Aarvak.

Sjøbruk

Dei store endringane sist på 1800-talet handla mykje om overgong til pengehushald, og om å produsere salsvarer i jordbruket. I Hareid som for så mange kystkommunar kom pengane frå sjøen heller enn frå molda. I tillegg leidde sjøbruket i Hareid til ishavsfangsten, og den tidlege industrialiseringa var tett knytt til sjøen.

Sjøbruket sette ikkje spor i sjøen slik jordbruket gjorde på land. Brukshusa ved sjøen er ofte dei einaste faste kulturminna etter sjøbruket og fiskerinæringa. Brukshusa ved sjøen har hatt ulike funksjonar:

- naust for lagring av båtar
- sjøbu/skjå til lagring av reiskap knytt til sjøbruk
- notbu, til lagring av not
- egnebu, til egning av line
- saltebu, til salting av fisk
- forrådsbu, til lagring av forrådsvarer

Vidare kunne husa ha fleire funksjonar samtidig, eller dei kunne endre funksjon over tid. Det er viktig å ta vare på dette mangfaldet i bruk og funksjonar. Brukshusa ved sjøen dannar typisk vidare kulturmiljø med fleire hus, strandline og gjerne andre anlegg som vorar, støer, kaiar, moloar og slippar. Her er det vesentleg å ta omsyn til heilskapane i miljøa.

1.1 Øvre Liaset

Tunet på Øvre Liaset br. 1 omfattar stove der delar av tømmeret er tidfest til 1490-åra, og eit eldre stabbur. Tunet på bruket låg i eldre tid høgare oppe i bakkane, men bygningane vart flytte ned sist i 1860-åra. Gamleløa vart flytt bort på br. 2 i 1928. I tillegg til husa som har høyrt til på garden, har dagens eigar henta eldre bygningar frå andre stader og sett i stand, samt samla og teke vare på mange eldre gjenstandar knytt til gardsdrift. Tunet har i dag høg autensitet og stor opplevingsverdi. Stova er føreslegen vurdert som automatisk freda i fylkesplan for kulturminne (MR 2015: ID 953.74; Sefrak id: 15170008061-62).

1.2 Hansgarden, Øvre Rise

Gardstun med særmerkt våningshus delvis bygd i mur og løe. Magnus Nilsson Skeide kjøpte dette bruket, Øvre Rise br. 2, og overtok drifta i 1826. Han hadde tidlegare drive handel på Ullahammaren i Haram. Han fekk murmester Sandborg i Ålesund til å setje opp nytt bustadhus i gråstein. Den tømra delen skal vere eldre, og flytta "inna fjorda". Huset vart mykje brukt til møte, mellom anna for heradstyret og formannskapet der han sjølv var aktiv. I 1851 selde Magnus garden og flytte med familien til USA, eldste sonen overtok garden som leiglending. Då *Ulfsteens og Hareids offentlige bank* vart skipa i 1868, fekk han tilhald i murhuset - og bygningen er også kjend som Risebanken. Løa vart bygd av soneson til Magnus, Hans Nilsson Rise, som var ordførar i Ulstein, kasserar i sparebanken og stortingsrepresentant. Tunet er føreslege verna i fylkesplan for kulturminne (MR 2015: ID 237.54; Sefrak id: 15170006022-23).

1.3 Steinargarden, Øvrelid

Tunet på Øvrelid br. 5, Steinargarden. Bruket vart frådelt br. 4, og første brukaren Steinar Olson Øvrelid flytte stova og løa hit frå Romsdalen i 1866. Ei ny stove vart bygd i tunet i 1894, denne er riva. Gamlestova har to høgder med kjellar i mur, og kan ha vore den første "glasstova" i fylket (stove med glas). I dag huser stova ei samling av eldre gjenstandar knytt til garden. Løa vart mykje øydelagt av storm i 2015. Bygningsmiljøet har særleg alderdommeleg preg og er føreslege verna i fylkesplan for kulturminne (MR 2015: ID 250.73; Kulturminneatlas ID: 15170041; Sefrak id: 15170008017-19).

1.4 Teigane, Hareid

I 1809 kjøpte futen i Brandal, Andreas Landmark, begge bruka på Teigane, og dreiv dei som eit underbruk av Brandal. Sidan tok svigersonen Peder Hagerup over. Han kom i økonomiske vanskar, og garden vart seld på auksjon i 1844. Seinare brukar Ole J. Teigane bygde stovehuset, bygde på løa, og kjøpte stabburet i Hjørundfjord, i 1880. Omlag 1915-1920 vart stova forlengd og påbygd ark, som seinare vart riven att. Stabburet skal allereie i 1880 ha vore gammalt. Ole eigde guanomylna i Hareid, og hadde kontor ei tid i eitt av romma i stabburet. Del av stabburet har blitt ombygd til garasje etter 1980. Tunet er føreslege verna i fylkesplan for kulturminne (MR 2015: ID 241.42-44; Sefrak id: 15170003037-38, 15170003040).

Biletet er frå kontrollregistrering av SEFRAK i 2014.

1.5 Kylne, Bigset

Ei kylne, óg kalla kjone, er ein bygning for tørking av malt som ledd i brygging av øl, med ein særskild røykomn bygd for kontrollert sirkulasjon av varm luft. Kjone vert nemnd alereie i Magnus Lagabøte si landslov frå 1274. Kylna på Bigset vart bygd i 1878 av løyvde materialar etter bygginga av skulehuset på Bigset. Slike bygningar fanst på mange av gardane i Hareid, men dette er no den einaste bevarte. Bygningen er føreslegen verna i fylkesplan for kulturminne (MR 2015: ID 244.52; Sefrak id: 15170006065).

1.6 Dalebø, Brandal.

Bruket vart skild ut som Brandal br. 8 i 1870-åra. Husa sto først oppe under fjellet på bnr. 7, Muren, men etter ei vassfonn gjekk der, flytte dei til utmarksteigen Dalebøen. Fjøs og løe er sette opp av første brukaren Britanus Johanneson Brandal kring 1880. Seinare var det sonen Adolf og dottera Rakel som dreiv bruket. Adolf fekk bygd stova som står i dag i 1914, han har óg stått for det særmerkte taktekket av lok frå klorkalkfat på løa. Klorkalken vart brukt på Brandal Sildoljefabrikk til desinfeksjon. Adolf Brandal arbeidde der etter at han slutta på ishavet. Adolf Brandal er kjend som fangstmann og ishavskippar, særskilt er han kjend for at dagboka hans frå grønlandsekspedisjonen med "Floren" i 1908-9 vart nytta som prov for domstolen i Haag i 1933 (Sefrak id: 15170003006-8). Kulturmiljøet bør sjåast i samanheng med Ishavsmuseet (nr. 1.11) og skytebana (nr. 8.5).

1.7 Torvløe i Hovdenmyrene

Torvløe i Hovdenmyrane, under Kaldhol br. 16 (Sefrak id: 15170007092).

I fylkesplan for kulturminne er kulturminne knytt til torvproduksjon (torvuttak, torvløer) i Hareid føreslege verna, utan spesifisering av objekt (MR 2015: ID 251).

Biletet er frå kontrollregistrering av SEFRAK i 2014.

G.1 Hestereiskap

Hestereiskap representerte ein gong den nye tida og sto sentralt i det store hamskiftet i jordbruket. Dette er ei hesteslåmaskin, ombygd for traktorbruk, på Øvre Liaset br.1.

G.2 Dryftemaskin

Dryftemaskin, laga av Ingebrigt Hovden (Brekke), no i Johs. Klungsøyr si eige. Maskina var driven av ein elektromotor og gjorde den eldgamle aktiviteten å skilje korn og halm for hand med dryftetrog avleggs (Kulturminneatlas ID: 15170009).

1.8 Tampenbuda, Hareid

Typisk større sjøbud med strategisk plassering, også kalla Donnabuda. På denne staden låg Rasmusplatningen, med landgang i tre og ei stor femetasjers sjøbud som brann ned 17. oktober 1920. Sist i 1940-år vart det laga landgang i stein ut til platningen, og i 1950-51 vart dagens sjøbud reist etter teikning av Rasmus Grimstad. Byggherren var Johs. R. Hareide, reiar for fiskebåten Tampen. Buda var base for båtane Tampen og Vest-Tampen heilt ut til 1980-åra, då båtane vart for store i høve til hamna og kaien. Tampenbuda er føreslegen verna i fylkesplan for kulturminne (MR 2015: ID -.41; Kulturminne ID: 15170005).

1.9 Risenaustet, Brandal

Risenaustet er det eldste og einaste naustet frå 1800-talet att i hamna i Brandal. Dette var naustet til Brandal br. 14, Risegarden, og er innteikna på kart frå 1864 (Sefrak ID:1517001035).

1.10 Naustrekkje, Liavågen

Rekkje av naust inst i Liavågen. Seks av bygningane og to tufter er registrerte i SEFRAK (truleg eldre enn 1900), kor mykje eldre veit vi ikkje. Eitt av nausta er kledd delvis med gamle båtbord. Sjøbruksmiljø med høg autensitet og strandline med få moderne tiltak (Sefrak ID: 151700090084-90, 151700090092).

G.3 Vollefæringen,Ishavsmuseet

Vollefæringen høyrde til naustet til Brandal br. 1, Vollegarden. Namnet skriv seg frå Peder Jonson Halse, kalla Volle-Pe. Han kom til Brandal i 1851, og sidan vart bruket heitande Vollegarden. Færingen er laga av soneson til Volle-Pe, Peter Henrik Brandal (1859-1914). Han er også kalla "Jossebåten" etter ein seinare eigar, Josefine (Josse) Brandal. Båten er ein klinkbygd færing av tradisjonell sunnmørstype. Vollefæringen er utstilt på Ishavsmuseet Aarvak (Inv. nr. ISM.00551).

G.4 Vabein, Ishavsmuseet

Lina kunne vere lang og tung å dra. Dragarsnella var eit mellomledd mellom det enkle vabeinet og linevinsjen. Snella vart hekta på ripa på færingen, rullen gjekk rundt og minska friksjonen når lina vart dregen. Denne høyrde til mellom fiskeutstyret i Nesnaustet på Brandal br. 3, og er utstilt på Ishavsmuseet Aarvak (Inv. nr. ISM.01608).

G.5 Storsildgarn, Ishavsmuseet

Garn med korkflottørar og blysøkke til fiske etter storsild. Truleg var dette garnet del av fiskeutstyret i "Lidbuda" i Liavågen gbnr. 70/22, og har signaturen N.J.LIED. Garnet er utstilt på Ishavsmuseet Aarvak (Inv. nr. ISM.01695).

1.11 Aarvak, Ishavsmuseet, Brandal

Ishavsmuseet Aarvak er eit spesialmuseum innan emnet polarhistorie, med hovudfokus på Norsk selfangst og overvintringsfangst. Museet vart skipa i 1981 i Brandal av di grenda var hovudsetet på Vestlandet for selfangst frå 1898 og framover. Sentralt i samlingane er ishavskuta Aarvak som er utstilt på land i eige hus ved sida av hovudbygningen. Museet har elles ei omfattande samling med omlag 4000 gjenstandar samt store biletsamlingar. I samlingane finst også ei rekkje gjenstandar knytt til fiske og sjøbruk i Hareid kommune. Ute står Bakkenaustet frå 1800-talet med inventar. Her er også minnesmerket "Ishavskjerringa", av kunstnar Tore Bjørn Skjølsvik - til minne om kvinnene som tok seg av born, heim og gard medan menn og søner var i ishavet. Museet har også teke over verkstadbygget til Brandal motorverkstad, der det mellom anna vart gjort overhaling av fangstbåtmotorar og smidd hakapikar.

G.6 Hakapik

Hakapiken var ein reiskap til avliving av ungsel på isen. Denne hakapiken vart brukt av M/S Fangstmand, ei av ishavskutene i Brandal. Skaftet er av hassel eller or. Reiar og skipper på Fangstmand, Haakon J. Brandal, skar skafteemna i eigen skog. Hakapiken er utstilt på Ishavsmuseet Aarvak (Inv. nr.ISM.01695).

G.7 Lundsgevær

Kammerladingsgevær, model 1860-4'", kort (4 linjers = kal. 12,17mm). Produsert for hæren, bygd om etter Jacob Lunds system ved Hovedarsenalet Akershus Festning i 1863, med engelske deler frå 1811. Ombygginga galdt ei viktig nyvinning - den gasstette metallpatrona. Først mot slutten av 1700-talet vart skytevåpen vanleg på gardane, jakt og fangst dreiv enn før dette med feller, snarer, armbrøst og spyd. Geværet til bonden var frå starten nært knytt til dei militære våpna. Forsvaret innførte kammerladningsgeværet i 1842 - med den store føremonen at det kunne ladast bakfrå heller enn frå munninga som tidlegare. Den rivande utviklinga i konstruksjon av skytevåpen på 1800-talet, førte til at utrangerte modellar vart selde ut til private. Brandølene leigde dei første par åra skyttarar i Tromsø. Fangstmennene arrangerte premieskyting i isen i stille stunder, og det vart skipa eige skyttarlag i Brandal i 1900. Det første tiåret av ishavsfangsten var det kammerladningsgevær som vart brukte. Geværet og patrona stammar frå Liavåg, og er no utstilt på Ishavsmuseet Aarvak (ISM.01283, ISM.01347).

G.8 Krag-Jørgensen-gevær

Krag-Jørgensen-geveræt var ein norsk innovasjon, som vart teken opp i forsvaret, først i Danmark og USA, deretter i Noreg. Frå 1894 framover vart Kragen nærast einerådande i dei sivile skyttarlaga, og etterkvart også som jaktvåpen. Geværet var påliteleg, treffsikkert, med magasin med fleire skot og høg skottakt, og med mykje lettare ammunisjon. Det svake punktet var regn og væte - og etter krigen vart Kragen i stor grad erstatta av den meir robuste Mauseren. Det var Kragen som var det vanlegaste skytevåpenet kringom på bygdene før krigen, og det var denne som vart brukt i ishavet frå 1907-08. Dette var geværet til Lars J. Hareid, Teia-Lars. Krag-Jørgensen 6,5x55, stempla 1897,nr. 15845. Initialar i kolben: S.B. Ammunisjon, patron kal. 6,5x55 med blyspiss. Utstilt på Ishavsmuseet Aarvak (Inv. nr. ISM.00451, ISM.01000).

G.9 Die (ladeapparat) til patron

Ladeapparat til montering av nye tennhetter i patronhylser. Ferdig ammunisjon var dyrt, og tok plass i lasta. Difor var det vanleg med gjenbruk av patronhylsene. Med lause kuler, krut, hylser, tennhetter og ladeapparat kunne fangsmannen halde seg med ammunisjon i ishavet. Apparatet har tilhøyrt Webjørn Landmark som i yngre år var ishavskippar, seinare postopnar i Brandal. Han overvintra på Grønland 1909-10, og fekk Dansk fortenestemedalje etter å ha redda fem av mannskapet på den danske Alabamaekspedisjonen i 1910. Utstilt på Ishavsmuseet Aarvak (Inv. nr. ISM.01395).

G.10 Flåkniv

Flåkniv med breitt, svakt boge blad, brukt til flåing av sel, rustfri. Flåing eller spekking av sel tok tid, var hardt arbeid, og feilfrie skinn var hovudføremålet med ishavsdrifta. Kniven har høyrt til mannskap på ishavsskuta Aarvak. Utstilt på Ishavsmuseet Aarvak (Inv. nr. ISM.00133.1).

2. Teknikk, industri og handverk

Før det store hamskiftet i siste halvdel av 1800-talet var folk flest i Hareid bønder eller fiskarbønder - dei sysla med primærnæringane og laga i stor grad sjølve det dei trong av klede, reiskap, hus og båtar. Mellom dei tidlege handverkarane er smed, skomakar, skreddar og bakar. Handverkstanden vaks parallelt med skiftet til pengehushaldning. Først byrja folk å kjøpe korn, så kjøpte dei fleire og fleire produkt og tenester.

Med industri meiner vi vanlegvis ei næringsverksemd som omdannar råstoff eller råvarer til halvfabrikat eller ferdigvarer. Med den industrielle revolusjonen meiner vi den endringsprosessen som starta i Storbritannia i siste halvdel av 1700-talet med fabrikkar med mekanisk drivkraft og maskiner. I Noreg reknar vi gjennombrotet for industrien til 1870-åra. Vasskverna reknar vi til dei eldste maskinene, truleg i bruk frå 1100-talet. Dei neste stega mot industri omfatta også utnytting av vasskraft - til saging av tømmer, til trusking- og dryfting av korn og stamping av vadmål. Mellom dei meir særeigne vassmaskinene er den som høyrde til det som kan reknast som den første industrien i Hareid: goanomylna i Brandal. Nemninga Guano viser eigentleg til akkumulert avføring frå sjøfuglar eller flaggermus, brukt som gjødsel på grunn av det høge innhaldet av nitrogen. I Noreg byrja ein å lage "guano" av fiskeavfall, til gjødsel eller til fiskemjøl som dyrefor. Brandal Guanofabrik frå 1874 hadde ei vassdriva kvern til oppmaling av fiskeavfall til mjøl med eit eige tørkehus. Verksemda heldt fram til 1883-84 då ho vart flytt til Ørsta.

Restar av kvernkallane til dobbelkvern under eitt av kvernhusa på Nedrelid.

2.1 Kvernhus, Nedrelid, Hjørungavåg,

Del av kulturmiljø med ruinar etter fleire kvernhus langs elva. Kverna her er første gong nemnd i 1714, bygningen er truleg frå kring 1850. Kverna har vore mykje brukt, både av grunneigaren og av andre gardar. Under krigen måtte folk male kornet på den kommunale kverna i Ulstein - brukarane her klauv då inn gjennom golvet for at ikkje lensmannen skulle sjå at dei brukte si eiga gardskvern (Kulturminneatlas ID:15170042).

2.2 Kvernhus, Hareidselva

Del av eit større kulturmiljø langs Hareidvassdraget. Dette er på folkemunne "Gamlekverna". På 1700-talet var det heile 30 kvernhus i Hareidvassdraget. Kor gammal denne kverna er, er uvisst. På 1800-talet var det to kvernhus her, denne på vestsida, og Handelsbruket si kvern på austsida. I 1894 vart det inngått avtale om å flytte kverna til der ho står i dag, og om storleiken på kvernhuset. Kverna var i bruk fram til 1920-åra. 17.mai 1940 vart det gjort dugnad på kverna som då stod til nedfalls. Kverna kom atter til nytte i okkupasjonstida, og var siste gong i bruk i 1945. I 2010 vart det starta opp arbeid med å restaurere anlegget (Kulturminnesøk ID: 1517004; Sefrak ID:15172026).

2.3 Guanomylne, Brandal

Brandal Guanofabrik frå 1874 hadde ei vassdriva kvern til oppmaling av fiskeavfall til fiskemjøl med eit eige tørkehus. Dette var den første eigentlege industriverksemda i Hareid kommune. Mylna var ein bygning i to høgder med vindehus i enden, eit vasshjul sju alner i diameter og vassrenne bort i elva. Der var også ein lagerbygning som sto der det i dag står eit brunmåla naust. Mylna sto lenger mot nord, der det i dag står eit kvitmåla naust. Verksemda heldt fram til 1883-84 då ho vart flytt til Ørsta (Kulturminnesøk ID: 1003860).

2.4 Tranbrenneri (Pakkhuset), Brandal

Opphavleg var dette ei sjøbu med tranbrenneri i vestre enden, som sto på pålar i sjøen, bygd i 1906 av Ole O. Ose. I 1930-åra vart det mura brygge kring bua, og ein trepir som fungerte som offentleg kai. I 1955 vart bua forlengd mot aust med ein del som vart brukt som pakkhus knytt til dampskipsekspedisjonen. I 2005 vart huset teke over av Brandal velforeining som sette huset i stand gjennom omfattande dugnadsarbeid. I dag er huset mykje brukt som forsamlingshus for bygda (Kulturminnesøk ID: 1004251).

2.5 Lærvarefabrikk, Brandal

Brandal Lærvare vart skipa i 1946 med produksjonslokal i ei tyskarbrakke henta inn frå festninga på Kvitneset. Bedrifta var basert på produksjon av bruksartiklar som lommebøker, belte og vesker. I 1952 vart verksemda flytta inn i dette bygget i sentrum av Brandal. Etterkvart vart produksjonen utvida også til regnklede i plast. På det meste hadde føretaket 20 tilsette og var ein viktig arbeidsplass i grenda, særleg for kvinnene. Verksemda vart lagd ned i 1981 (Kulturminnesøk ID:1003867).

2.6 Hadar trikotasje

Hadar Trikotasje vart skipa i 1947, og verksemda helt fyrst til i ei tyskarbrakke henta frå Surnadal. Det store fabrikkbygget som står i dag sto ferdig i 1961. Hadar Trikotasje var ein viktig arbeidsplass i kommunen, særskilt for kvinnene. På det meste hadde verksemda 46 tilsette, og berre 5-6 av desse var menn. Verksemda gjekk konkurs i 1967.

2.7 Storelvens Elektricitetsverk, Brandal

Kulturmiljøet omfattar demninga for vassreservoaret øvst oppe, bygningen der turbinen sto, nede, og spor etter røyrgata. Demninga vart bygd i 1917-18 (sjå foto s.24). Etter at kraftverket vart lagt ned i 1954 har dammen vore mykje nytta som badeplass (Kulturminnesøk ID:1003852, 10038554

2.8 Nesset kraftstasjon

Nesset kraftstasjon med røyrgate, bygd i 1946, var ei viktig kraftutbygging for regionen. Anlegget er føreslege verna i fylkesplan for kulturminne (MR 2015: ID 245-60).

2.9 Hareidsvassdraget

Hareidvassdraget frå sjøen til Snipsøyrvatnet er eit kulturmiljø med stor breidde. Her har vore stor aktivitet gjennom fleire hundreår med stampe, kvernhus, perledukking, demningar, bruer og badeplassar. Hareid Rotary Klubb bygde i perioden 2001-2012 ein kultur- og natursti, Rotarystien, som går langs elvebreidda frå sjøen til Snipsøyrvatnet. Her vert ei rekkje kulturminne formidla og gjort tilgjengeleg, mellom anna er torvhus og kvernhus sette i funksjonell stand.

Hareid Historielag Årsskrift 2011 handlar om Hareidselva.
Det er også laga ein dokumentarfilm (2013) om kulturhistoria langs Hareidselva.

2.10 Dam og demningsanlegg i Grimstadvatnet

I 1983 vart vasstanden i Grimstadvatnet senka og løpet for Hareidselva retta ut. Føremålet var å skape større areal til jordbruk, industri og skulebygg. Tidleg på 1990-talet kom tilhøvet mellom arealutnytting og miljø meir i fokus, og utløpskanalen og tersklane vart bygde om til slik dei er i dag. V-utsparinga i hovudterskelen kan lesast som eit miljøtiltak. Anlegget er med i NVE's landevernplan (delplan for vassdragstekniske anlegg, 2010: anlegg nr. 30), og er inkludert i fylkesplan for kulturminne (MR 2015: ID 236.47).

3. Bustadar

Dei stavbygde langhusa

Dei eldste bustadhusa vi kjenner på Vestlandet dukkar opp saman med jordbruket, kring 2000 f.Kr. Før dette reknar ein helst med telt- eller hyttestrukturar. Dei fylgjande 3000 åra er det snakk om *stavbygde* langhus. Dei eldste var *toskipa* hus, også kalla *midtsule* hus, av di dei har ei rad takberande stolpar langsetter midtaksen av huset. I eldre bronsealder vart desse bytt ut med treskipa hus med to rekkjer takberande stolpar. I desse vart det danna tre langsgåande rom, eller skip. Truleg er det spor etter eit slikt hus frå eldre jernalder som ligg under torva på Ovra (nr. 3.1). Ofte har nok desse vore grindbygde, og denne byggjemåten levde vidare gjennom mellomalder til våre dagar, i naust, løer og stølshus. Etter kvart vart dei takberande stolpane flytta lenger og lenger ut mot veggane, og til sist *i* veggane, slik at husa vart *einskipa* med eitt stort rom. I løpet av vikingtida spreidde lafteteknikken seg austfrå til byane, og i byrjinga av mellomalderen synest lafta våningshus å vere einerådande også på bygdene. Laft og stav- eller grindbygg var heilt ulike prinsipp. Stavbygget gjorde det freistande å lage lange hus, ofte med funksjonsdeling, og ofte fleire hus ende mot ende. Lafteteknikken gjorde det like greitt å byggje fleire små hus for ulike funksjonar.

Dei eldste stovene

Nemninga stove viser til varme, oppvarming (jf. engelsk *stove*), og vi snakkar om *årestove* og *røykstove*. På Sunnmøre, og på Vestlandet elles, var røykstova det vanlege. Medan årestova hadde ei opa åre eller grue midt på golvet, hadde røykstova ein røykomn i eit hjørne. Røykomnen hadde ikkje skorstein, og både åre- og røykstovene hadde ei ljoreopning i mønet. Den gamle røykstova var såleis også ei røykfull stove. Mange av dei gamle stovene frå før 1800 har eit tredelt grunnplan: to mindre rom i eine kortsida, gang og kove, og eit tredje større rom, stova. Oppå gangen og kova kunne det vere ein lem eller hems, men over stova måtte røyken kunne gå fritt under sperra. Den vidare utviklinga frå dette grunnprinsippet er ofte nemnd som *lemstove* og *glasstove*. Lemstova har fått ny omn, ein jernomn med skorstein, og kunne då også ha lem over stova. Glasstova har fått vindauge med glas – som endra fasaden og gav meir, og anna, lys enn ljora i taket. Stova på Steinargarden er sagt å vere av dei aller første glasstovene i fylket (nr. 3.3). På 1500-talet breia oppgangssaga om seg, men det skulle enno gå lang tid før vanlege bustadhus på Sunnmøre vart kledde med saga kledningsbord. Sagbruksprivilegia sikra at mesteparten av produkta frå oppgangsagene gjekk til eksport - "andresortering" finn vi at i golv og tak i hus frå denne tida. Kring 1800 var handsaga eller kransaga vorte vanleg i dei fleste bygdene. Med denne kunne bygningsmennene lage boks, plank og bord sjølve. Bordkledning, den liggande vestlandskledninga, vart no vanlegare på vanlege bustadhus.

Steinarhuset (nr. 3.3).

Frå lemstove til husbankhus

Kring 1800 spreia ein ny byggjeskikk seg. No slo ein saman stovehuset med eit av dei andre vanlege husa på garden, den såkalla *bua* eller *sengebua*, bak ein felles ytterkledning. Ein fekk slik eit langstrakt våningshus med dør og gang i midten, stove på den eine sida og bua på den andre sida. Gangen vart nytta til kjøkken, og ofte fekk ein dør til gangen på begge sider av huset. Bua vart den som ofte er kalla «bestestova» og brukt dels til oppbevaring, dels til overnatting for gjestar eller i gjestebod. Det var no loft eller lem over heile grunnplanet, ofte delt i fleire rom, mellom anna til soverom for born og tenestefolk. Slike *lemstover* med midtgang og symmetrisk fasade er typisk for 1800-talet på Vestlandet. Samanbygging av hus, gjerne i assymetriske former, har i mange tilfeller starta på 1700-talet, men vi ser det sjelden av di dei seinare vart ombygde til symmetriske lemstover.

I 1860 vart sagbruksprivilegia oppheva, samtidig som sirkelsaga erstatta oppgangssaga, no også driven med damp. Tilgangen på saga bord, boks, plank og bjelkar, auka brått - og trenaglar vart erstatta av billeg fabrikklaga jernspikar i veggkledning. Sveitserstilen gjorde no sitt inntog - først i offisiellle bygg, skular og embetsmannsbustader, og etterkvart også i vanlege bustadhus. Parallelt med avviklinga av dei store utskiftingane og avviklinga av dei gamle klyngetuna, var dette ei tid med store omveltingar.

Trass smått med tømmer på kysten, bygde fiskarbonden bustadhusa sine i tre. Murhus var lenge eit byfenomen, mykje grunna brannfaren i byane. Murhus var kostesamt og knytt til velstand då dei etterkvart dukka opp også på bygdene. Eit tidleg døme er murstova på Øvre Rise, Risebanken, bygd allereie før 1850 (nr. 1.2 og 6.4).

Den neste milepælen er kring 1950. No kom nye beresystem, tilgang til ei mengd nye materialar, og bygging etter teikning. Husbygging vart no montering av eit ferdighus, etter teikning og etter standardiserte mål. Deretter kom på eit vis klyngetunet innatt i heilt ny form: byggjefeltet. Med skipinga av Husbanken i 1946 tok staten eit viktig grep for å auke takta i bustadbygging for folk flest. I dag er om lag halvparten av alle bustader i landet husbankfinansierte. I 1950-åra skjedde også ein revolusjon innandørs i inventaret: elektrisk komfyr, kjøleskåp, varmtvannstank og støvsugar. I tiåret etter kom fjernsyn og frys. Samstundes stilte Husbanken krav om bad eller dusj og toalett i alle finansierte hus. Etterkvart vart det tomtemangel som bremsa bustadbygginga, og kring 1965 fekk kommunane styrka moglegheitene for kjøp, finansiering og ekspropiering av tomtar. Dei første masseproduserte husa kom på marknaden i 50-åra. Dei typiske husbankhusa på 60-talet har éin etasje, brunmåla ståande kledning og husmorvindauge. Sidan har husbankmodellane sett sitt tydelege preg på kvart av tiåra.

Stova på Dalebø, Brandal (nr. 1.6)

3.1 Langhus, eldre jernalder, Ovra

Arkeologiske registreringar knytt til speleplass på Ovra påviste ei mengd spor frå førhistorisk tid. I sjakt nr. 15 vart det funne eit tydeleg stolpespor. Stolpespor er nedgravingar gjennom matjorda og ned i undergrunnen til feste for stolpar eller stavar i eit reisverk. Stolpesporet er tidfest med C-14 metoden til 50-140 e.Kr., altså tidleg romartid i eldre jernalder. Ei slik registrering skal påvise heller enn å avdekke og granske større samanhengar, difor vert det brukt smale prøvesjakter, og heile grunnplanet i bygningen vart ikkje avdekka. Dette er å rekne som det eldste påviste bustadhuset i Hareid - mest truleg dreiar det seg om eit treskipa langhus med to langsgåande rekkjer av takberande stolpar inni huset, slik ein kjenner dei frå denne tida elles på Vestlandet.

3.2 Stovehus, Hole, Brandal

Stovehus bygd mellom 1875 og 1899. Bustadhus i ein etasje med kjellar og loft, bislag mot vest. Opphavleg torvtak, truleg, no bølgeblekk. Huset står stort sett som det gjorde for vel 100 år sidan, både utvendig og innvendig. Gjev eit uvanleg godt bilete av korleis fiskarbonden budde på slutten av 1800-talet (Sefrak ID: 15170001005).

3.3 Steinarhuset, Øvrelid, Hjørungavåg

Stovehus på Steinargarden, truleg bygd 1850-65, og flytt frå Romsdalen i 1866. Stova har to høgder med kjellar i mur, og kan ha vore den første "glasstova" i fylket (stove med glas). I dag huser stova ei samling av eldre gjenstandar knytt til garden. Stova har eit særleg alderdommeleg preg og er føreslegen verna i fylkesplan for kulturminne (MR 2015: ID 250.73; Kulturminneatlas ID: 15170041; Sefrak ID:15170008017).

3.4 Stove, Gamleåsen, Hjørungavåg

Stovehus på den veglause, einbølte garden Åsen. Etter at eigaren Ada Andersdotter Åsen bygde nytt våningshus lenger nord, vart dette tunet kalla "Gamleåsen". Huset er truleg bygd 1875-99 (Sefrak ID:15170008041).

Biletet er frå kontrollregistrering av SEFRAK i 2014.

3.5 Stove, Nevstad, Hareid

Stove bygd av Ole Martinussen Overå omlag 1897-1899. Tunet låg tidlegare heilt oppunder bøgarden. Då Ole kom hit frå Overå i 1897 flytte han husa ned og bygde ny stove av tømmer frå Honningdalen på Skodje (Sefrak ID:15170006028).

3.6 Bjerkheim, Brandal

Eigedomen "Bjerkheim" vart skild ut og teke over av Sverre Peterson Brandal i 1930. Sverre var eldste son til Peter S. Brandal, grunnleggjar av ishavsnæringa i grenda og regionen. Sverre P. Brandal var skipper på Vesterhavet som han også åtte. Det er fortalt at huset kosta kr. 44 500,- å byggje, ti gonger eit vanleg hus på den tid.

3.7 Volstad, Hareid,

Andreas Wolsdal sette opp denne stova i 1890-åra i tillegg til hovudbygninga på br. 3 “Fagerheim”. Han var formann i merkevesenet, og i denne stova heldt han hus til doktoren, presten, tinget og ei tid var her også tannlege. Eigedomen vart skild ut som br. 41 “Volstad” i 1957 til son til Andreas, Olav Wolsdal (Sefrak ID: 15170002083). Gbnr. 42/41.

3.8 Leitehagen, Brandal

Johan Bjørndal kom til Brandal som lærar i 1912, og fekk skild ut eigedomen “Leitehagen” og bygde hus her i 1914.

3.9 Gamlestova på Lauritsgarden, Hjørungavåg

Lensmann Stevelin Cappelen eigde dette bruket og bygsla det vekk til svogeren Ivar Nilsson Kvammen i 1834. I 1840 brann alle husa på bruket, og stova som står i dag må vere sett opp etter denne tid (Sefrak ID:15170009041).

3.10 Vonheim, Bigset

Våningshus sett opp av gardbrukaren, læraren og kunstnarsjela Rasofiel Rise i 1880-åra. Særskilt er han kjend som korsongens far i Hareid, og tildels i heile regionen utanfor byane. Allereie i 1862 starta han organisert feirstemming korsong i Hareid. Han var og ein dugande fløytespelar, komponist, tonesetjar og kunstmålar. Huset vart gjeve som gåve til Hareid kommune i 1964 med vilkåra at det vart nytta som bygdetun og stemnestad. Sidan 1983, og særskilt frå 2002 framover, har det vore lagt ned store ressursar og dugnadskrefter i standsetting av bygningen (Kulturminneatlas ID:1517 020; Sefrak 15170006054).

3.11 Øvre Liaset,

Tunet på bruket låg i eldre tid høgare oppe i bakkane, men bygningane vart flytte ned sist i 1860-åra (sjå også nr. 1.1.). Stovehuset vart faktisk flytt i to forfaringar - først flytte sonen halve stova eitt år, året etter flytte faren andre helvta. Eigaren har nyleg fått tidfest delar av laftetømmeret i stova til 1490-åra. Stova er føreslegen vurdert som automatisk freda i fylkesplan for kulturminne (MR 2015: ID 953.74; Sefrak id: 15170008062).

Stolpespora på Ovra vart påviste på bøen midt i biletet, til venstre for bygningen (nr. 3.1).

4. Kyrkja

Stavkyrkja kr. 1200 - 1806

I den eldste tida skal folk i Hareid ha sokna til ei kyrkje på garden Kyrkjebø på Sulalandet. Denne kyrja skal ha brunne ned, og ei ny kyrkje vart då reist på Hareid. Segner om at kyrkja var tenkt reist andre stader og at tømmeret om natta kom i drift og rak i land på det som vart kyrkjestaden, er særs vanlege langs kysten. Slike segner finst og om Hareidkyrkja. Vi veit altså ikkje når den første kyrkja vart reist i Hareid kommune, men det var truleg på Hareid i tidleg mellomalder, og moglegvis var det den same som sto der fram til 1806. I mellomalderen er Hareidkyrkja nemnd som ei lita stavkyrkje. Sjølv om Hareid låg under Herøy prestegjeld, er det teikn på at presten budde ved Hareidkyrkja i mellomalderen. Kring 1640 hadde den gamle kyrkja vorte skeiv. Til avstiving vart det bygd til ein arm i nord slik at det vart ei halv krosskyrkje. Denne kyrkja brann ned etter eit lynnedslag i 1806. I dag har grunnen der stavkyrkja stod uavklara vernestatus, av di det er uvisst kva som kan finnast av arkeologiske spor her (ASK 84483-1). Prestestova står i dag i vestre del av kyrkjestaden. Under grunnarbeidet til Prestestova kom ein ned i tuftene etter stavkyrkja. Til kyrkja høyrde også gravplass i mellomalderen, avgrensinga til denne kjenner vi nokolunde, og denne er automatisk freda (ASK 84483-4), av di sannsynet for arkeologiske funn her er stort.

Åttekantkyrkja 1820-1876

Etter at stavkyrkja brann ned i 1806, vart oppføring av ny kyrkje bremsa av krig, blokade og fattigdom i bygdene. Det nye kyrkjebygget vart teikna av soknepresten i Hareid og Ulstein Peder Thams Buschmann. Dette var ei åttekantkyrkje i tømmerlaft med bordkledning, som sto noko aust for tomta til stavkyrkja. Byggjearbeidet starta i 1807, men kyrkja var ikkje ferdig før i 1820.

Kyrkja som står i dag

Allereie i 1876 hadde åttekantkyrkja sige skeiv og måtte rivast. Ny kyrkje skulle no byggjast på betre grunn lenger aust. Hareid kyrkje som står i dag sto ferdig i 1877. Kyrkja er ei nygotisk langkyrkje etter mal frå Ørstakyrkja, med nokre tilpassingar i dimensjonar og utforming av tårnet. Også her slo lynet ned i 1902, men skadane vart utbetra same året. I 1913 vart kyrkja måla innvending. Den kjende treskjeraren og rosemålaren Lars Kinsarvik sto for fargeval, plan og skisser til arbeidet. Dei to klokkene i bruk i dag vart gjevne i gåve i 1869, ei frå skipparane i Hareid sokn, og ei frå Hareid sparebank. Mellom tekstane på klokkene er denne strofa av Johan H. Grimstad: HØYR MINE MALMAR DEI TONAR OG KVED: HERREN ER FRELSAR I HONOM DEG GLED. I 1951 vart det gjort ei større vøling av kyrkja.

Mellom eldre inventar frå Hareidkyrkjene vil vi særleg rekne opp:

- Dåpskanne i bronse frå 1300-talet, laga i Dinant, Belgia, automatisk freda og oppbevara ved Universitetsmuseet i Bergen.
- Preikestol frå 1576, kjøpt brukt i Stavanger til åttekantkyrkja. I dag i Bigset bedehus.
- Altarkalk i sylv frå før 1660, i Hareid kyrkje si eige
- Altartavle, laga i 1660 av skotske Anders Smith, treskjerar og kunstmålar, til Hospitalkyrkja i Stavanger. Fut og kyrkjeverje Anders Landmark kjøpte altartavla til vigslinga av åttekantkyrkja i Hareid i 1807. Tavla vart restaurert i 1977 ved Bergen Museum. Dette er eit verdifullt stykke kyrkjekunst av nasjonal verdi.
- Kyrkjeklokka frå 1870, støypt i Trondheim av material frå eldre klokker frå Hareidkyrkja.

Bautasteinen på Hareid kyrkjegard

På kyrkjegarden står ein bautastein (ASK 84483-5), om lag 40 meter nordvest for tårnet på kyrkja. Han er 2,5 meter høg, 50 cm brei og 20 cm tjukk. Om denne steinen skriv Hans Strøm i Søndmørs Beskrivelse frå 1769: *På kirkegården står en høy bautastein, eller hedensk liksten, som synes vise at man ved kristendommens begynnelse her i Norden har anlagt kirkene der vor forfedrene havde deres begravelser.* Steinen knyter her ein ubroten samanheng med forhistorisk tid, ein kultustad og ein samlingsstad for bygdelaget. Alderen på steinen er uviss. Men i Noreg er dei fleste bautasteinane datert til folkevandringstida (400-500 e.Kr).

Hareid kyrkjehistoriske kulturmiljø

Ved Hareid kyrkje ligg to minnesteinar:

- Minnestein over folk i Hareid bortkomne på sjøen 1850-1945, avduking 1946.
- Minnestein over folk som miste livet som fylgje av andre verdskrig 1940-1945, avduking 1946.

Prestestova er truleg frå 1600-talet, kanskje eldre. Dette er ei av fire bevarte prestestover i fylket og bygningen er lista med regional verdi i fylkesplan for kulturminnevern. Prestestova vart i 1964 flytt frå opphavleg stad, og inn på kyrkjegarden. Stova var lenge brukt som rådhus i kommunen. I dag er prestestova eit museum med møblar og bruksting knytt til prestegarden og kyrkja: halsjern med kjetting frå gapestokken, nattverdsaker, møblar og meir.

Kulturmiljøet med kyrkjebygget, den eldre kyrkjestaden, bautasteinen, minnesteinane, gravplassen og prestestova, er eit kyrkjehistorisk kulturmiljø med høg verdi med breidde og stor tidsdjupne.

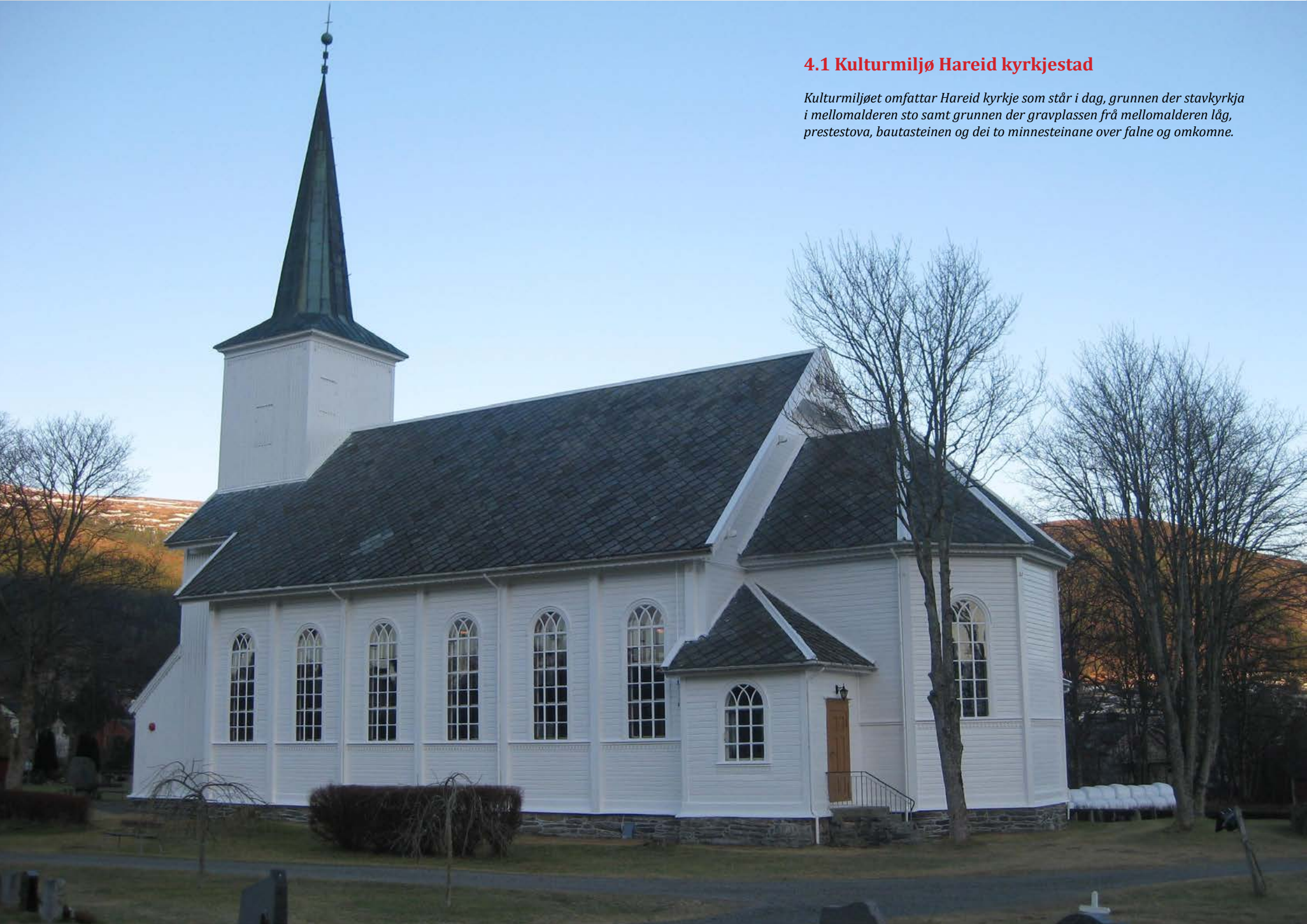

4.1 Kulturmiljø Hareid kyrkjestad

Kulturmiljøet omfattar Hareid kyrkje som står i dag, grunnen der stavkyrkja i mellomalderen sto samt grunnen der gravplassen frå mellomalderen låg, prestestova, bautasteinen og dei to minnesteinane over falne og omkomne.

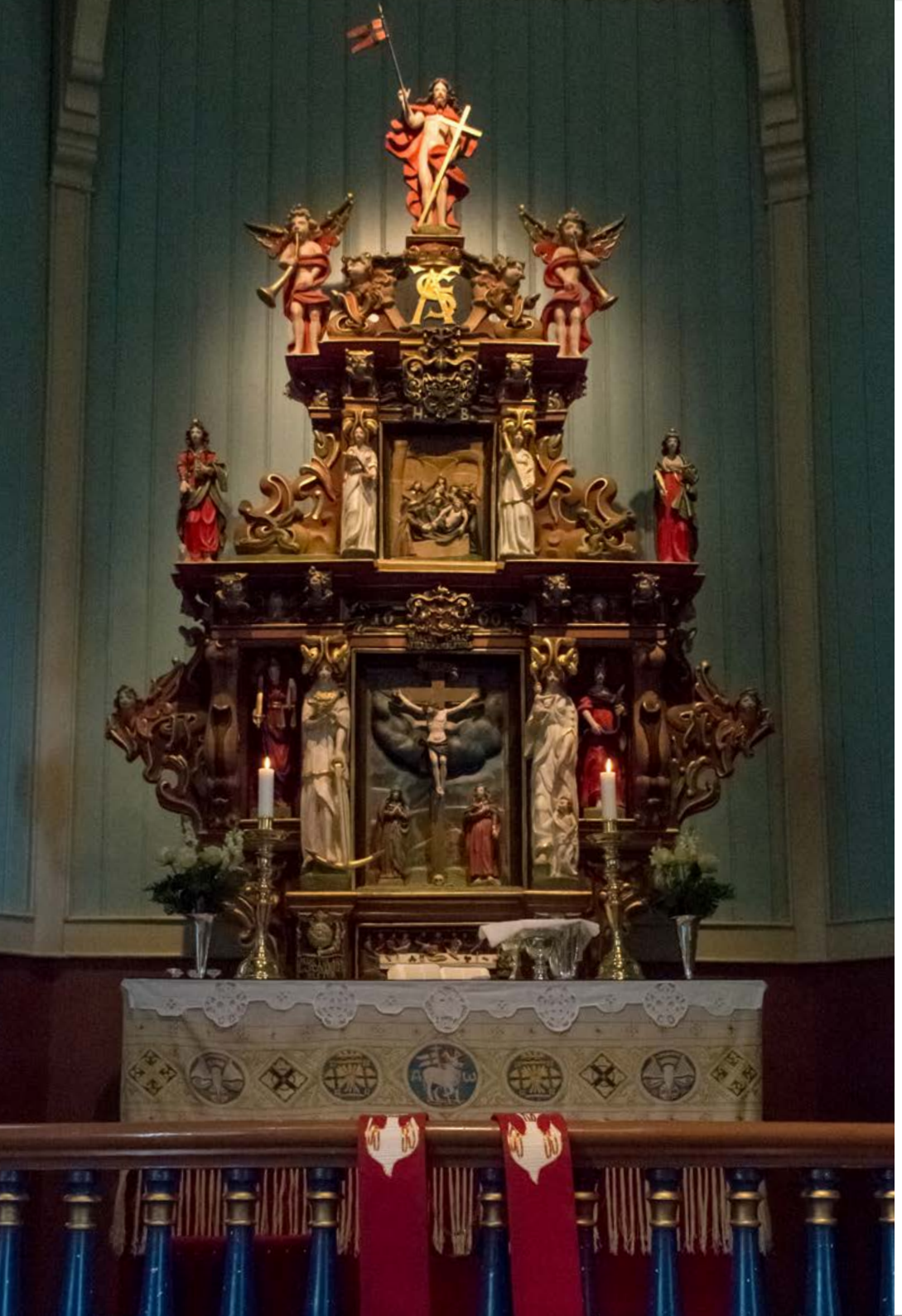

Altartavla med detaljutsnitt, laga i 1660 av skotske Anders Smith, i dag lagra på Universitetsmuseet i Bergen.

Bautasteinen på Hareid kyrkjegard.

Preikestolen frå 1576, før og etter oppattmåling, i dag i bruk i Bigset bedehus. Foto til venstre: © 2016 Universitetsmuseet i Bergen

5. Samferdsle og kommunikasjon

For folk på Hareidlandet var det framfor alt båten som var framkomst- og transportmiddel gjennom tusenåra. Sjølv om hjulet er ei gammal oppfinning fanst knapt hjulreiskapar i bygdene her før etter 1830. Over land gjekk ein til fots eller rei til hest. For transport over land i gardsdrifta nytta ein mykje slede - ikkje berre på snø og is vinterstid, men også på berre marka sommarstid. Dei mange elvane hemma ferdsla over land, og bruene skulle verte eit gjennomgangstema i samferdslesoga i Hareid. Til temaet samferdsle høyrer også ferdsle på sjøen med båt og anlegg og tilretteleggingar på land som kaiar, bryggjer, siglingsmerke, fyrlykter, fortøyingsboltar og -ringar.

Det første store spranget i ferdsla på land var utbetringa av gang- og ridevegen over Hareidlandet. Vi høyrer om arbeid på vegen fleire gongar i byrjinga av 1800-talet, og det verkar til at vegen var utsett for skadar. Vegarbeidet på den tid vart gjort som pliktarbeid av bønder, både dei som budde nær til, og dei som budde langt vekke. Føremålet med arbeidet vert no meir og meir skildra som *framkommeleg med vogn* - vegen måtte vere brei nok, større steinar måtte fjernast, alle bruene og grindene måtte vere breie nok til embetsmennene si ferdsle per vogn. Restar av denne vegen frå 1820-åra finst framleis, men er ikkje den same traséen som grusvegen vi minnest før asfalteringa.

Brandal var ein viktig stad på Hareidlandet, her sat futen Andreas Landmark. Full nytte av den nye hovudvegen fekk ein altså ikkje utan eit vegsamband mellom Brandal og Hareid. Brua over Storelva var her ei vesentleg utfordring - prosjektet vart taksert til 6 hestar og 12 mann i 108 dagar. Brua vart bygd i 1824 (nr. 5.2). Omlag samtidig fekk Andreas Landmark sett i gang arbeid med ein skikkeleg landingstad for sjøreisande på Indre Hareid. Steinbryggja vart bygd 1827-32, og ansvaret for vedlikehald vart lagd til handelsbruket. Dette var ei stor belastning, og ikkje før i 1873 vart eigaren av bruket friteken for vedlikehaldet.

Vidare var det veg i Snipsøyrdalen. Her var bru over Hovdeelva eit vesentleg punkt. Vegen til Hovden og brua sto ferdig i 1847 - såleis vart han kalla Hovdevegen, for han kom ikkje lenger i denne omgangen. Først i 1867 starta arbeidet med vegen frå Hovden til Kvamen, stykket sto ferdig i 1869.

Etter at det kom skule i Liabygda vart det alt meir aktuelt å få ein offentleg bygdeveg også her. Vegen vart bygd i 1870-åra, først til Øvrelid, deretter vidare til Ulset. Også denne omfatta eit større bruprosjekt - brua over Hareidselva som sto ferdig i 1879.

I 1888-90 vart Brandalsvegen forlengd ut til Kvitneset. Med det var hovedlinene i vegnettet slik vi kjenner det i dag, bygd ut. Alt var gjort av bygdefolket som pliktarbeid, grunneigarane ytte grus, pukk og stein.

Lenge var det folk til fots, hest og kjerrehjul som trafikkerte dei nye vegane. Kring 1900 dukka dei første trøsyklane opp, i 1902 kom telefonen til Hareid, deretter motorsyklane og dei første bilane i 1920-30 åra. Bilane stilte høge krav til vegane, og vedlikehaldet vart i 1938 flytta frå oppsitjarane til kommunen. Etterkvart kunne vegane opnast for tunge, motoriserte køyretøy. Bilane var få og det vart straks ein stor marknad for rutebiltransport. Billetørveska (nr. G.7) er eit viktig minne frå rutebilane si tidlege stordomstid. Vi har også teke med ein av dei trufaste slitarane på Hareidvegane - den gamle brannbilen som var i bruk i meir enn 40 år (nr. G.8). Mange av dei gamle bruene er i dag viktige og kjende minne i bygdene, fleire ligg som attraksjonar langs Rotarystien oppetter Hareidsvassdraget. Dyftebrua var også eit kjendt landemerke midt på eidet og kommunegrensa mot Ulstein. Her oppe er både elva og brua no borte etter at vegen vart utbetra.

Kvelvingsbru over Ytredalselva (nr. 5.1).

5.1 Steinbru over Ytredalselva, Brandal

Lita kvelvingsbru over Ytredalselva. Brua vart bygd i 1890 som ein del av vegen frå Brandal til Kvitneset. Hans Johanneson Brandal, Saudebø-Hans, og Severin L. Brandal, Hau-Severin, var med på å bygge brua. (Kulturminnesøk ID:1003871).

5.2 Steinbru over Storelva, Brandal

Steinbjelkebru over Storelva i Brandal, bygd i 1824. Del av vegen mellom Brandal og Ulstein som stod ferdig i 1830, brua er framleis i bruk. (Kulturminnesøk ID:1003894).

5.3 Brua over Hareidselva, Hareid

“Hareid bru”, bygd i 1963.

5.4 Mjølkebrua over Hareidselva

Ei smal gangbru over Hareidselva brukt til transport av mjølk, også kjend som “Lisjebrua”. Brua vart bygd i 1983, like etter seinkinga av Hareidselva.

5.5 Kaldholbrua over Kaldholelva

Vegen til Kaldholen stod ferdig i 1875. Dagens bru, på biletet, vart bygd kring 1950. Tidlegare stod det her ei trebru.

5.6 Mylnebrua, Indre Hareid

Bygd kring 1975, som ein del av nyevegen til Hjørungavåg.

5.7 Vegen over Alskleiva

Eldre ferdsleveg over Alskleiva (Almekleiva) frå garden Alme til garden Kvammen og Snipsøyrdalen. I dag mykje brukt tursti, friluftsgudsteneste mm.

5.8 Kaia på Indre Hareid

Det første større anlegget knytt til maritim infrastruktur i Hareid. Steinbryggja vart bygd 1827-32, og ansvaret for vedlikehald vart lagd til handelsbruket. Dette var ei stor belastning, og ikkje før i 1873 vart eigaren av bruket friteken for vedlikehaldet.

5.9 Alvestadkaia, Hareid

Hareide Spareforeining dreiv ei forbruksforeining her frå 1871 til konkursen i 1885. Nils O. Alvestad frå Hildrestranda i Haram og kona Kristine frå Rekdal i Vestnes kom hit og kjøpte konkursbuet. Det vart starten på ei allsidig næringsverksemd her: bakeri, kafé, landhandel, hotell, trelastlager, tranbrenneri, fisketilverking og drift av kai for person- og godstransport.

Hareid hamn og Tampenbuda (nr. 1.8).

G.11 Billettørveske for rutebil

Denne billetørveska blei brukt av sjåførane på Bjåstad Rutebilar. Lars E. Bjåstad starta Bjåstad Rutebilar i 1935. Han starta først med lastebilar og utvikla selskapet vidare i 1945 med persontrafikk. Bjåstad Rutebilar trafikkerte alle krinsane i Hareid kommune med skulerute og persontrafikk. I 1982 gjekk selskapet inn i Sørøybuss. Foto: Lars Elling Bjåstad.

G.12 Gamle brannbilen i Hareid

Willys Jeep 6-226HD6 4WD, mod. 1958. Brannbil i teneste for Hareid brannvern frå slutten av 1950-åra fram til kring 2000, den siste tida som reservebil, men med på alle utrykningar. For mange i Hareid står Willys Jeep som den ekte brannbilen. Køyretøyet står no i ein garasje ved Hareid brannstasjon (Kulturminneatlas: 15170010).

6. Handel og service

Postvesenet

Framveksten av postvesenet handla i stor grad om utveksling av skriftlege meldingar over lange avstandar. Temaet er såleis nær knytt til lesekunne, skule, handel og samferdsle. I løpet av 1800-talet vart verda raskt mindre og folk vart meir lesekunnige. Det var inga postrute over Hareidlandet før 1804. Truleg var det futen Landmark sitt tilhald i Brandal som først skaffa fast postsamband i 1790-åra. Hovudruta for den Trondhjemske Postvei gjekk over Ørskog til Hellesylt, og Landmark sitt samband var med Borgund, det vil seie sideruta Borgund-Ørskog som kom i 1785. I 1803 auka takta i postgangen på ruta Borgund-Ørskog frå ein til to gongar i veka. I 1804 vart opneriet i Borgund til postkontor, og sideruta vart forlengd over Hareidlandet til Volda. Posten vart rodd frå Borgund, seinare frå Ålesund, til Landmark i Brandal, og han fungerte også som postopnar som distribuerte posten vidare. Frå 1804 vart posten rodd frå Brandal til Hareid, og frakta over land over Eidet til Ulstein. Med den nye dampskipstrafikken vart Brandal liggande avsides til, og i 1842 vart opneriet lagt ned - posten skulle no sendast til Ulstein.

Det gjekk nærare tretti år før det på ny kom postopneri i kommunen, denne gongen i Hareid, i 1870. Deretter kom det postkontor i Hjørungavåg i 1897, og i Brandal i 1899.

Kring 1850 var det om lag 240 poststader i heile landet – i 1900 var talet tidobla. I Hareid gjekk talet frå null til tre. Desse tre fungerte som sentrale stader i bygdene i 100 år, før den stendige ekspansjonen gjekk i retur – med kombinasjon med post i butikk, ikkje ulik kombinasjonen Landmark starta med i 1790-åra. I eitt og same århundret kom telegraf, telefon, internett, e-post og mobiltelefon med sms og mms - og revolusjonerte kommunikasjonane i Hareid som elles i verda.

Bankvesenet

Frå 1850-åra framover kom ei omlegging frå naturalhushald til pengehushald. Meir pengar kom i omløp og både jordbruket og sjøbruket sto framføre omleggingar som krov større investeringar. Banksaka vart særs viktig kringom bygdene på Sunnmøre i 1850-åra. Det drygde noko på Hareidlandet, men banken var på plass i slutten av 1860-åra. Dette var "Ulfsteen og Hareids offentlige Bank", med ei særeigen lokalisering og særprega bygning. Banken hadde hovudkontor i den murbygde stova på Rise br. 2, med kontordagar i Hareid og Ulstein.

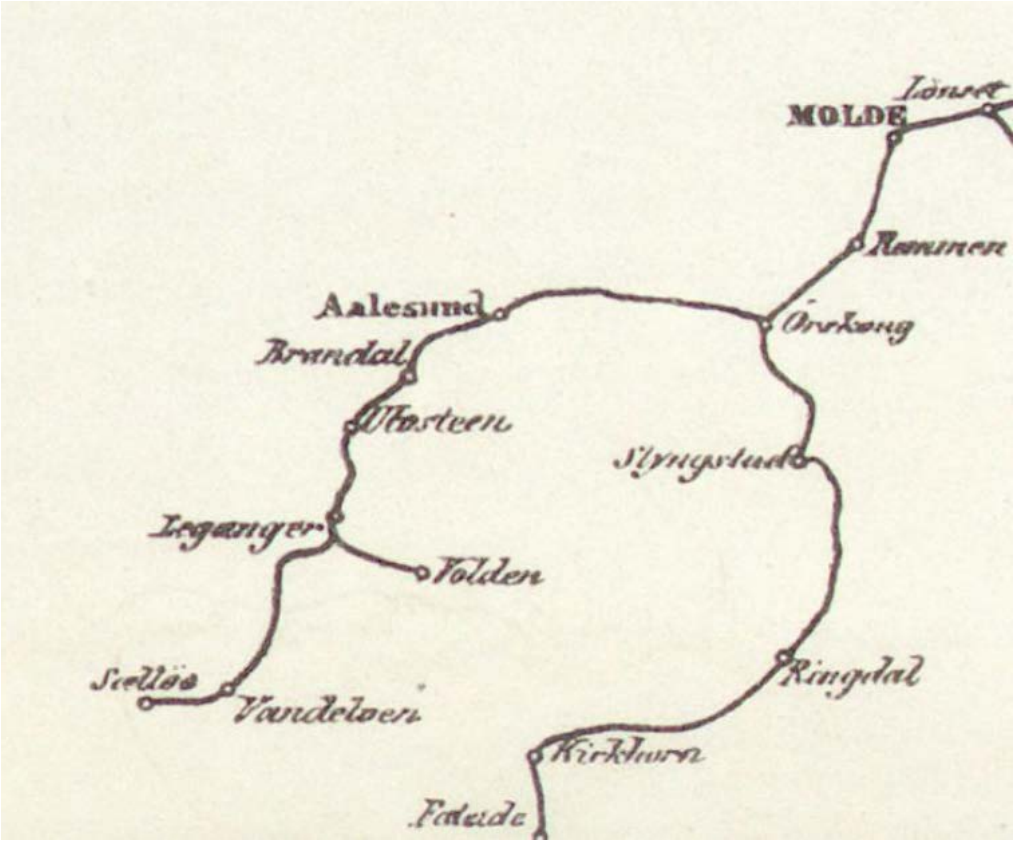

Utsnitt av kart over vinterrutene for postgangen, 1838.

Handel

Handel reknar vi med var fri overalt i landet før framveksten av byane. Sidan vart handelen tett knytt til byane, og tendensen vart styrka gjennom at det var lagt innskrenkingar på handel utanfor byane. Den første slike innskrenkinga får vi kring 1250: det vart forbudt å fare i kjøpferd om sommaren, mellom påske og mikkelsmess. Regelen vart teken oppatt gjennom 1200 og 1300-talet. Grunngjevinga var akutt mangel på arbeidskraft på landet i onnene. I tillegg må vi rekne med ein medviten handelspolitikk som ville gjere handel til eit privilegium for ein klasse av velståande bykjøpmenn. På 1200-talet kom óg forbod for utanlandske kjøpmenn mot å handle direkte med bøndene, først naut, i 1306 også trelast. I 1299 kom det første generelle forbodet mot handel på bygdene, først og fremst retta mot mellomhandel og ikkje direktehandel mellom produsent og konsument. Den proffesjonelle handelen skulle avgrensast til byane. På slutten av 1300-talet vart det vidare restriksjonar: alle som hadde varer å omsette vart pliktige å møte opp i kjøpstaden for sitt

Ei tid var det butikkar på Bigset (nr. 6.12-13).

distrikt, og bøndene i Sunnmøre vart pålagde å fare til Borgund. Kjøpmennene i Bergen derimot hadde rett til å sigle med varer over heile landet. Restriksjonane vart heldne på til kring 1850. Det er vesentleg også å merke seg at frå første stund høyrer vi også stadige klagemål om landhandleri. Det var relativt lett å kamuflere profesjonell handel som bytehandel mellom produsent og konsument, og slikt føregjekk truleg i stor grad.

I den framveksande staten var kommunikasjonane avgjerande. For å syte for embetsmenn på reise, men også andre reisande, vart det etablert skysstasjonar og gjestgiveri på viktige knutepunkt. Mange av desse var bønder, men mange var også borgarar og embetsmenn. Desse hadde rett til å selje naudsynte varer til dei reisande. Det var lenge strengt forbode å «halde kro» for bøndene i soknet, og å drive regulert landhandleri. Likevel vart dette ofte gjort og frå 1750 framover vart også løyve til landhandel gjeve saman med gjestgjevarløyvet. Endeleg, for å ta opp konkurransen på landet, etablerte kjøpmennene seg med borgar- eller kremmerleie ute på bygdene. Dei hadde forbod mot å halde til i borgarleia sine året rundt – men gjorde det likevel, såkalla *utliggere*.

Ei liberalisering av landhandelen byrja i 1750. Den sterke veksten i folketal, i bruk av pengar, og i omsetning av varer, var viktige årsaker. Det vart etter kvart tydeleg at å føre den store innanlands vareomsetninga via byane var tungvint og heller ikkje naudsynt. Ei viktig bremse var eit mellomaldersk tankesett rota i stendersamfunnet: byborgarar klaga over at landhandlarar førte «overdådighetsvarer» ut på bygdene – det dei sjølve brukte syntest dei var overdådige for bøndene. Det var eit nytt tankesett som måtte til før landhandelen kunne sleppast fri: liberalismen med fokus på individet sine rettar og prinsipp om fri næringsutøving for alle. Liberalismen er synleg i handelspolitikken frå 1750 framover, men det er med nye lover i 1842, 1857 og 1866 dei verkelege endringane kom. Søknad om etablering av landhandleri skulle no avgjerast av dei lokale formannskapa. Når det likevel ikkje skjedde noko oppblomstring av landhandlarar etter desse frisleppa, var det delvis på grunn av at også formannskapa var skeptisk til auka forbruk av «luksusvarer».

Både Brandal og Hareid hadde kremmarleie med privilegium på 1600-talet, i nokon grad også Liavåg på 1700-talet. Det er ikkje registrert faste kulturminne knytt til denne eldste organiserte handelen i kommunen. I denne tida føregjekk handelen ofte i sjøboder. Kulturminna i planen er alle frå seinare del av frihandelperioden. Det er sagt at bakaren i bygda ofte starta den første handelen. Om ikkje dette stemmer heilt for Hareid, så er likevel to av kulturminna knytt til bakeri.

6.1 Gamle posthuset, Brandal.

Huset var bygd som bustadhus i perioden 1850-1875. Når Brandal på nytt fekk postopneri i 1899, vart dette etablert her. I 1973 vart status endra til underpostkontor, i 1977 til postkontor C og i 1993 til postkontor R3. Kontoret vart lagt ned i 2001. Frå starten til 1950-åra var poststyrarane på Brandal av Landmarkslekta (Sefrak ID:151712).

6.2 Gamle postkontoret på Hareid

I 1870 vart det skipa postopneri i Hareid. I 1973 vart status endra til underpostkontor, i 1974 til postkontor B og i 1993 til postkontor R3. Kontoret vart lagt ned i 2001. Huset vart bygt i 1949 med postopneri i første høgda. Posten opna i januar 1950.

6.3 Gamle postkontoret i Hjørungavåg

I 1897 vart det oppretta postkontor i Hjørungavåg. I 1973 vart status endra til underpostkontor, i 1977 til postkontor C og i 1993 til postkontor R3. Kontoret vart lagt ned i 1998. Butikk og post flytta inn i denne bygningen (biletet) til jul i 1952.

6.4 Risebanken

Den første banken på Hareidlandet vart stifta i 1868 som Ulfsteens og Hareids offentlige bank. Banken heldt til i murstova på Rise, og hadde kontordagar på Hareid og Ulstein. Bankstyraren køyrde desse dagane til og frå kontorstadene med heile banken i ei kiste på høyvogna. I 1916 vart banken flytt til Andreas Woldsdal sitt bustadhus på Ytre Hareid. Sjølve bankdelen av huset er nærast uendra med møblar og lausøyre knytt til bankdrifta. Huset vart sidan utvida og søylane og bogegangane i mur kom til, truleg i 1922-23.

Bygningen og resten av tunet er føreslege verna i fylkesplan for kulturminne (MR 2015: ID 237.54; Sefrak id: 15170006022).

6.5 Kolonialbutikk, J.J. Holstad

Kolonialbutikk, J.J. Holstad. Tomta vart skild ut i 1927, og Johan Holstad bygde huset med bustad i 2. høgda og kolonialbutikk i 1. høgda i 1926-27. Butikken var i drift til kring 1970.

6.6 Kolonialbutikk og bakeri, S. Hovlid

Kolonialbutikk og bakeri, S. Hovlid. Tomta vart utskild frå bnr. 18 i 1921, huset truleg bygd like etter. Kjellaren i våningshuset var innreidd som bakeri. Eigedommen vart seld på auksjon i dei vanskelege 1920-åra. Neste eigaren, Helge Hovlid, dreiv bakarforretning i Hareid, uvist om han hadde bakeri i kjellaren her. Sidan flytte Severin Hovlid handelen sin hit frå bnr. 43, og sidan vart det drive handel her fram til 1971 (då døydde eigaren Helge Hovlid og handelen vart overdregen til Spar Handel).

6.7 Solvoll Kafe, Brandal

Tomta vart skild ut frå bruk 4 i 1934, og huset bygd like etter. Her vart drive Solvoll kafe frå kring 1950 til sist på 1960-talet. Biletet viser Solvoll Kafe til venstre for Brandal skule i 1963. Foto: Flyfotoarkivet.

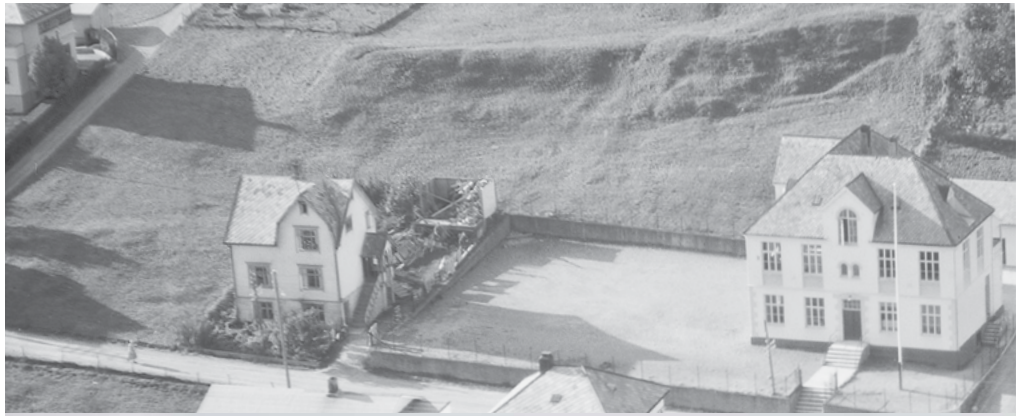

6.8 Kafe, bakeri og kolonialbutikk i Megata

Murhuset i to høgder vart bygt i 1934 for John Alvestad.Dei to nausta som stod her vart fjerna. Her dreiv han bakeri med utsal og landhandel til midt på 1950-talet. Der var også kafé sist på 30-talet. Men den var ikkje i drift etter krigen. Bakeriet var i drift med ulike drivarar. Siste bakar der var Thor Alvestad. Han slutta kring 2004. Men landhandelen tok slutt med John Alvestad.

6.9 Skips- og landhandel, Johan E. Hareide

Tomta vart først skild ut i 1910, og Johan Hareide sette opp eit sjøpakkhus på pålar. Han eigde fleire fiskebåtar. I 1928 vart sjøhuset utbetra og innreidd til butikklokal for skips- og landhandleriet Johan E. Hareides sønner AS. I 1948 vart familiefirmaet omgjort til aksjeselskapet Johan J. Hareide AS.

6.10 Vartdalbutikken, Severin Vartdal

Severin Vartdal (1884-1945) dreiv landhandel. Han kjøpte denne tomta frå Brandal br. 7 og sette opp bygningen kring 1915, og flytte handelen hit.

6.11 Kolonialbutikk, Gunnar Riise

Bygningen med butikklokal i første høgda og våningsdel i andre vart bygd i 1965. Her dreiv Gunnar Riise kolonialbutikken Snarkjøp i åra fram til 1973. Han slutta fordi byggefeltet i området ikkje kom når det var lova, og det kom butikkar av typen Spar i sentrum, noko som gjorde det vanskeleg å drive for lokalbutikkane (sjå bilete s 22 i boka Augneblink frå 60-talet av Arne Ola Grimstad).

6.12 Kolonialbutikk, Karl Riise

Huset vart bygd i 1931. Her dreiv Karl Riise kolonialbutikk frå 1932 til han døydde. Sonesonen tok over i 1982, han dreiv butikken berre kort tid.

Risebanken (nr. 6.4).

6.13 Kolonialbutikk, Johs. Klungsøyr

Huset vart bygd i 1936. Her dreiv Johs. Klungsøyr kolonialbutikk i åra frå 1939. Han dreiv til 1974 då sonen Jarle tok over. Jarle slutta med butikken sommaren 1997.

7. Skular og opplæring

Dei siste 200 åra har vi opplevd ei storveges betring i levekår, helse og levealder. Heilt sentralt i denne velferdsutviklinga står skule og utdanning.

På 1700-talet breidde nye idear om kunnskap og opplysing om seg. Medan opplysingstanken i Frankrike var radikal og i opposisjon til stat og kyrkje, vart den på våre kantar meir dempa, men ikkje mindre viktig. I Danmark-Noreg skulle embetsmennene, særskilt prestane, bli dei fremste talsmennene for nytten av ny kunnskap om natur og topografi. Andreas Landmark (1769-1839), fut på Sunnmøre og busett på Brandal, var medlem av *Syndmøre practiske Landhuusholdningsselskab*, dreiv sjølv gard og var særs oppteken av gardsdrifta lokalt og på Sunnmøre. Andreas Hofgaard Wisnæs, sokneprest i Ulstein og første ordføraren i Ulstein kommune, var ihuga opplysingsmann. Han sto bak skipinga av eit *almuelæseselskap* i 1830. Dette var ei boksamling som vart forløparen til folkebiblioteket i Hareid. Wisnes fekk seinare gjennomslag for ein ekstraskatt til finansiering av samlingane. I Hareid vart boksamlinga lagra i bokskåpet som i dag står i prestestova. Utlånet føregjekk i starten i prestestova etter sundagspreika. Hareid folkebibliotek er i 2017 altså ein 187 år gammal institusjon.

Den første skulelova kom i 1739. Her vart det som vart rekna som dei viktigaste faga lista: kristendom, lesing, skriving og rekning. Det skulle vere skule for dei *som kand søke skole*. Denne eldste skulen var ein omgangsskule, det vil seie at undervising vart gjeve i bustadhus, på omgang i dei ulike krinsane. Skulen var tett bunden til kyrkja, og det var ofte klokkaren som var lærar. Ei ny lov i 1860, Fastskulelova, slo fast at det i regelen skulle haldast skule i eigne skulehus i kvar krins. Og med det vart det sett ei stor mengd markante, varige og viktige materielle spor i bygdene: *skulehusa*.

I 1860 vart det skipa heile 11 skulekrinsar i Hareid. Fleire av krinsane fekk faste skular, men i leigde bygg - og då bygg som ikkje var særskilt utforma som skulehus. Dei første eigentlege skulebygga i kommunen vart bygde i Hjørungavåg (Liabygda) i 1866 og på Holstad i Hareid krins i 1867. Dette var små hus, 5,6m og 5,7m i firkant, med leikeplass utanfor. Deretter kom skulehus i Bigset i 1878, og i Brandal i 1890. Endeleg vart det bygd skule i Snipsøyrdalen i 1910. Skulehuset i Bigset frå 1878 er bevart, men dette vart flytt til Vattøy i Ulstein kommune då det kom ny skule på Bigset i 1913. Skulehuset i Holstad vart seld i 1918, og seinare sett opp som Hareide Gamleheim i 1920-åra. Av denne første generasjonen skulebygg i skulekrinsane i Hareid, er det berre Snipsøyrdalen skule som er att.

Grenser for krinsar, plassering av skulebygg, og ikkje minst nedlegging av skulekrinsar, har sett sinn i kok i 150 år. Frå 60-åra byrja ein stendig prosess med nedlegging av skulekrinsar, som akselererte i 90-åra.

I dag har Hareid tre kommunale skular: Hareid barne- og ungdomsskule, Bigset barneskule og Hjørungavåg barneskule. I tillegg kjem privatskulen Brandal friskule.

7.1 Snipsøyrdalen skule

Bygd i 1910, i bruk som skule for grenda Snipsøyrdalen fram til 1961. Skulen var også møtestad for fråhaldslosje nr 1595 av Internasjonal orden av godtemplarer (IOGT) "Soldogg" i perioden 1917-1963. Sidan den tid har Snipsøyrdalen grendalag stått som eigar og stått for vedlikehald. Huset har også funksjon som grendahus. Dette er den eldste bevarte skulen på heile Hareidlandet, og det einaste "førstegenerasjons" skulebygget, etter lova om fastskular i 1860. Det vert arbeidd med å ta i bruk bygningen som skulemuseum. Det finst ein heil del eldre skulemateriell i huset, og ein tek sikte på å samle inn meir frå andre stader i kommunen. Snipsøyrdalen skule er føreslegen verna i fylkesplan for kulturminne (MR 2015: ID 248.61; Kulturminneatlas ID 15170032; Sefrak id: 15170007029).

7.2 Brandal skule

Dette er det andre skulehuset i Branddal krins. Den første vart bygd i 1890, med eit lite skulerom på vel 30 kvadratmeter. Denne andre skulen sto ferdig i 1919, og vart innvigd med laksemiddag for heile krinsen. Skulen var etter måten stor og dyr i høve til krinsen - og bygningen må sjåast i lys av veksten i økonomi og folketal knytt til ishavsfangsten. På det meste, i 1928, hadde skulen 91 elevar. Skulen vart rekvirert av den tyske okkupasjonsmakta 1940-42 til arbeidarar og soldatar på festninga på Kvitneset. I 1967 fekk krinsen ny skule (Kulturminnesøk ID:1003962).

7.3 Hjørungavåg skule

Tomta til skulen vart utskild til kommunen i 1939 (br. 11) og 1948 (br. 16) frå Nedrelid gnr. 76. Skulen vart teken i bruk i 1954 og innvigd i 1955.

8. Frivillig lagsarbeid

Foreiningstida kallar historikarane perioden 1840 - 1900, då det vaks fram ei rekkje frivillige lag og organisasjoner med ulike avgrensa føremål og ulik ideologisk basis.

Foreiningshusa

Foreiningshus kan vi kalle dei husa som vart brukte som møtelokal for frivillige foreiningar. Bygginga av foreiningshus skaut fart frå kring 1870. Desse har i særs mange bygder, også i Hareid, verka som bygdene sine storstover - til samling og felleskap.

Foreiningshusa kan delast i fire grupper.

1. Bedehus (anten parallelt med kyrkja, i lekmannsrørsla, eller i opposisjon til kyrkja, i frikyrkjene).
2. Fråhaldslokal (for foreiningar med totalfråhald som formål)
3. Ungdomshus (frilynte ungdomslag, eller Bondeungdomslaget)
4. Arbeidarlokal/Folkets Hus (sosialdemokratiske foreiningar og/eller fagforeiningar)

Kva som kom til å verke som bygda si storstove, var mykje avhengig av kva type lag og foreiningar som var tidlegast ute i dei ulike bygdene – lekmannsrørsla, den frilynte ungdomsrørsla, fråhaldsrørsla eller arbeidarrørsla. I mangel på slike, eller av andre årsaker, kunne skulehuset fylle funksjonen som bygdestove.

I Hareid var det lekmannsrørsla som var først ute - Misjonskvinneforeininga i Hareid vart skipa allereie i 1874.

Lekmannsrørsla

Reigiøst arbeid og vekking føregjekk også utanfor kyrkja, og kristelege organisasjonar og bedehus var ofte utfyllande til aktivitetane og verksemda i kyrkja. Den første religiøse vekkinga var Haugianarrørsla (frå 1796 framover), men kjeldene fortel lite om kva rolle denne spela på Hareidlandet før seinare. Haugianarrørsla var vesentleg for dei seinare indremisjons- og misjonsforeiningane.

Den såkalla Konventikkelplakaten (forordning 13/1 1741) sette forbod mot ikkje-ordinerte predikantar å reise rundt å forkynne. Lekfolk kunne samlast i konventiklar, små religiøse møter eller samlingar, men helst på helgedagar, og presten skulle varslast og jamnleg kontrollere slike samlingar. Konventikkelplakaten vart etter lang politisk strid oppheva i 1842.

Misjonsforeiningar er organiserte lekmannsgrupper som innanfor statskyrkja arbeider for spreiing av kristen tru utanfor landegrensene. Kjenneteiknande for rørsla vart mellom anna den store stor mengda lokale kvinneforeiningar som samla inn pengar til misjonsarbeidet gjennom basarar og utlodding, spreidde informasjon om misjonsarbeidet og heldt eigne møter. Dei første misjonsforeiningane i landet vart skipa i 1820-åra.

Indremisjonsforeiningar er organiserte lekmannsgrupper som arbeidar for auka kristen interresse og vekking innanfor grensene til statskyrkja. Aktivitetane omfatta typisk møter og bibellesingar i private heimar eller eigne lokalar, engasjering av omreisande emissærar, dørsal av religiøs litteratur, og sosialt omsorgsarbeide med husbesøk. Dei første indremisjonsforeiningane i Noreg vart skipa i 1850-åra.

Ved den første store religiøse vekkinga på Hareidlandet i 1840-åra vart Ulstein Misjonsforeining skipa, under leiing av presten i Ulstein. Det var misjon i andre land, h*eidningemisjonen*, som sto sentralt i denne eldste organiseringa. I den andre store vekkinga i 1870-åra og 1880-åra, var det stor møteaktivitet i alle bygdene, og det første bedehuset på Hareidlandet vart bygd i Ulstein. Nye misjonsorganisasjonar vart skipa over heile Sunnmøre, no oftast kvinneforeiningar som dreiv pengeinnsamling gjennom utlodding av premiar. Og i Hareid vart i 1874 Hareid Misjonskvinneforeining stifta - den eldste organisasjonen i Hareid. I 1883 vart Hareid Indremisjonsforeining skipa, med møte i Bigset skulehus. Hareid Ungdomsforening (forløparen til KFUM) vart mellom dei første slike på Sunnmøre, og skipa i 1886. Det første bedehuset i Hareid vart bygd i Hareid, i 1891 også på Grimstad, og før 1900 også i Hjørungavåg. I 1955 vart det bygd nytt bedehus på Hareid, og då vart bedehuset på Grimstad flytt til Bigset. Brandal krins kjøpte i 1968 det gamle skulebygget frå 1918, og tok dette i bruk som bedehus.

Fråhaldsrøyrsla

Godtemplarordenen kom til i 1851 i USA med føremål å fremje personleg fråhald frå rusdrikk, og var kjenneteikna frå starten av hemmelege ritual og seremoniar. Godtemplarordenen kom til Noreg i 1877 og i 1890-åra skaut distriktslosjane fram på Sunnmøre og i Hareid kommune: Brandals Håp (1896), Dag over Land (1897), Hjørungavåg (1898, nedlagd før 1903), Soldogg (1918) og Jarlen (1942, Hjørungavåg). I Hareid fekk sjølvsagt fråhaldslosja kor knytt til seg, også av di Johan H. Grimstad sto sentralt i fråhaldsarbeidet lokalt og regionalt. Såleis vart Hareid losjekor/Hareid Godtemplarkor skipa.

Den frilynde ungdomslagsrørsla

Hareid frilynde ungdomslag vart skipa i 1909, og hadde allereie frå starten planar for eit hus for laget. Den første tida vart møta heldne i kjellaren på skulen i Holstad, og større samlingar i bedehuset på Grimstad. I 1920 sto ungdomshuset Trudvang ferdig. Namnet var

Vonheim (nr 3.12)

mellom dei mest populære namna brukte på ungdomshusa i tida. Trudvang var i norrøn mytologi Tor sin gard i Åsgard, og tyder "styrken sin heim". Aktiviteten minka og i 1929 vart laget lagt ned og Trudvang seld til Hareid Songarlag. Dei heldt aktiviteten oppe, gjennom okkupasjonsåra og ut i 1950-åra. Frå då av minka aktiviteten, delvis grunna konkurranse frå den nye Ulstein kino som kom til i 1960. I 1978 vart det blese nytt liv i Hareid frilynde ungdomslag, og aktiviteten auka noko i Trudvang med ungdomslaget, Hareid Songarlag, Hareid Amatørteter og korpset Melshorn. I 1987 var det slutt, og kommunen overtok huset frå Hareid Songarlag. I 1990 vart det gjort restaureringsarbeid på huset. I 2007 vart det drøfta om Trudvang burde rivast, men saka enda året etter med at huset vart overdrege til gruppa Fantehuset.

Andre lag og foreiningar

Tre andre rørsler vart fødde i den urolege perioden før unionsoppløysinga i 1905. Lag for konkurranseskyting hadde funnest tidlegare, men i 1860 vart *Centralforeningen for Udbredelse af Legemsøvelser og Vaabenbrug* skipa. At dei fekk løyve til å kjøpe våpen frå Kongsberg våpenfabrikk til subsidierte prisar gjorde til at ei stor mengd lokale skyttarlag vart skipa. Ein frykta krig - og Noreg hadde inga eiga hær. Etter kvart kom det til såkalla *Folkevæpningssamlag* utanfor sentralforeininga. Tilhøvet mellom desse to fraksjonane spissa seg i 1880-åra av di sentralforeininga støtta svenskekongen og folkevæpningssamlaga var tru mot det norske Stortinget. Bakteppet var ein kamp om makt og styresett, mellom overklasse og mellomklasse, representert ved Regjeringa og Stortinget. Stortinget vann striden som toppa seg i vetostriden, og leidde til innføring av parlamentarismen i 1884. I 1893 vart dei to skyttarlagsfraksjonane sameinte og den delen av sentralforeininga som ikkje gjaldt skyting heldt fram som *Centralforeningen for utbredelse av Idrett*. Med dette var grunnlaget lagt for det vi i dag kjenner som Det Frivillige Skyttervesen (DFS) og Norges Idrettsforbund (NIF). Brandal skyttarlag vart skipa i 1900 og Hareid Turnlag vart skipa i 1922.

Medan mannfolka væpna seg, tok kvinnene tak på andre felt. *Norske Kvinners Sanitetsforening* vart skipa i 1896 med føremål å skaffe sanitetsmateriell til ein eventuell krig.

8.1 Misjonskvinneforeiningar i Hareid

Rise kvinneforeining vart starta i 1874 som den eldste misjonskvinneforeininga i Hareid og mellom dei eldste på heile Sunnmøre. Frå byrjinga kan vi finne namn som Lydianna Rise, Karen Bigset og Elise Hovden. Den første tida hadde foreininga medlemmer både frå Snipsøyrdalen og Hareidsdalen. Hovden, Mork, Kaldhol og Røyset hadde si eiga foreining frå 1880-talet. I 1947 vart foreininga delt slik at Nedre Bjåstad og Geilane danna si eiga kvinneforeining med namnet Bjåstad kvinneforeining. Kvinnene hadde heilt sidan oppvakninga på midten av 1800-talet spelt ei stadig viktigare rolle i kristenlivet i Hareid. Deira arena var ikkje minst misjonsforeiningane, kvinneforeiningane, som vaks fram i kvart bygdelag. Biletet viser Gamle Rise kvinneforeining kring 1930 ("Gamle Hareidsdalen", s. 123)

8.2 Bigset bedehus (gamle Grimstad bedehus)

I 1880-åra kom det på tale å byggje eit bedehus i Hareidsdalen. Huset vart påbyrja på Grimstad bnr.13 1.september 1890, og huset sto ferdig året etter. I 1910 vart det bygd til ei tverrfløy med gang på sørsida, kjøkken på nordsida og ein sal i andre høgda. Innvendig vart huset dekormåla av Johan Haddal.

Då det vart bygd nytt bedehus i Hareid sentrum i 1955 vart huset flytt frå Grimstad til Bjåstad. Denne tomta vart fråskild Bjåstad bnr. 1 i 1945 med klausul om at tomta berre kan nyttast til bedehus. I 1955-56 vart huset rive og sett opp att på denne tomta der det står i dag. Bigset bedehus husar i dag preikestolen frå 1500-talet som sto i gamlekyrkja.

8.3 Hjørungavåg bedehus

Hjørungavåg bedehus er det eldste attverande bedehuset i Hareid. Huset vart bygd av tømmer frå Svorta i Skodje, og sto ferdig i januar 1890. Huset vart frakta som ferdig byggjesett frå Svorta på den gamle skøyta til Ole Hjørungnes. Alt arbeidet vart gjort på dugnad, sett bort frå helleleggingа på taket. Slikt arbeid var dei ikkje vane med, og til dette vart det leigd ein fagkunnig. Den samla kostnaden var 1100 kr. Tverrfløyen mot sør med kjøkken vart bygd på før 1930. Ved større festar hadde ein tidlegare kjøkken utanfor i eit telt laga av gamlesegla til skuta til Bernt Lid. Kring 1960-1965 vart mur og kjellar påbygd, og bakketoppen som huset sto på vart fjerna. Ny gang, garderobe mm. vart bygd på kring 1970-1975. Huset er i dag eigd av Hjørungavåg Indremisjonsforeining (Sefrak id 15170009036).

8.4 Ungdomshuset Trudvang og Hareid frilynde ungdomslag

Huset vart bygd i 1920, og restaurert i 1990. Scenekulissene måla av Johan Haddal i 1920 er intakte i huset. Bileta som hang på veggane i Trudvang prydar i dag Hareid rådhus. Mange foreiningshus fekk kallenamn - i dette tilfellet vart det *Fantehuset* (Kulturminneatlas ID 15170015).

8.5 Skytebane for Brandal skyttarlag

Siste del av unionstida med Sverige var ei tid med stor aktivitet i tilskiping av skyttarlag. Denne veksten var støtta av det norske stortinget som ei form for milits dersom det skulle komme til væpna konflikt mellom sjølvstendeforkjemparar og kongetru. Brandal skyttarlag vart truleg skipa, iallefall innmeld i Søre Sunnmøre Skyttarsamlag, i 1900. Mellom 1906-1912 synest Brandal skyttarlag å ha lege nede, deretter er P. Brandal formann i åra 1912-13, S. Vartdal formann 1914-15, Chr. Landmark formann 1930-34, B. Brandal formann 1935, pause 1936-37, Albert Hovland 1938-45. Den store brakka (vakthytta) ved hovudporten til festninga på Kvitneset vart kjøpt og brukt som skyttarlagshus etter krigen. Ishavskyttarane skal også ha brukt bana mellom fangstturare etter krigen. Standplassen ligg ovanfor Legene, og vidare inn i dalen er oppmurte skytegraver på 100m, 300m og 550m.

8.6 Hjørungavåg skyttarlag, skyttarlagshuset

Laget vart stifta 1.10 1905. Hjørungavåg skyttarlag driv med skytetrening, storviltprøvar og arrangering av stemne. Skytebana og klubbhuset ligg på Øvrelid, g.nr 72, b.nr 15.

8.7 Hareid Idrettslag

Hareid Turnlag vart skipa i 1922 og endra sidan namn til Hareid Idrettslag. Aktivitetane i laget omfattar i dag fotball, friidrett, badminton, handball, turn, skeise og trim. Friidrettsgruppa står for dei årvisse arrangementa Hadarstafetten, Grimstadvatnet rundt, Snipsøyrvatnet rundt og Nordvest maraton.

Biletet viser nokre av turnarane i Hareid IL si turngruppe under ei trening i 2016.

8.8 Holesanden og Hareid Kristelege Ungdomslag

Hareid Ungdomsforeining (forløparen til KFUM) var mellom dei første på Sunnmøre, skipa allereie 1886. Medlemstalet var lenge stabilt kring 110, men vart nærast dobla under krigen i 1943-44. Foreininga kunne feire hundreårsdag med bokutgjeving i 1986: *Under trekanten i 100 år. Hareid kristelege ungdomslag 1886-1986* (Måseide, Peder).

Tomta vart gjeve i gåve til Hareid Kristelege Ungdomslag frå Jon E. Kvammen i 1962, og det kunne byggjast forsamlingshus. I dag vert Holesandhytta, som er ei tyskarbrakke frå Surnadal først nytta av Hadar trikotasje, leigd ut til arrangement som konfirmasjon, dåp, bryllup, bursdag, barneselskap.

8.9 Hareid Mållag

Målføret i Hareid er, som i mange andre kommunar i regionen, under press. Hareid kommune ligg i ei randsone mot mellom anna Ålesund, som trass i språknøytralitet, har stor påverking med bokmål. Hareid mållag gjer ein stor og viktig innsats for bruk av nynorsk i Hareid, mellom anna med faste språkstunder i barnehagar og litteratur- og forfattarmøte for born i biblioteket.

Biletet syner leiar i Hareid mållag Einar Måseide og tidlege leiar Marit Kvammen, ved nomineringa til årets nynorskkommune.

8.10 Fråhaldslosjene

Godtemplarordenen kom til Noreg i 1877. I 1890-åra skaut distriktslosjane fram på Sunnmøre og i Hareid kommune: Brandals Håp (1896), Dag over Land (1897), Hjørungavåg (1898, nedlagd før 1903), Soldogg (1918) og Jarlen (1942, Hjørungavåg).

Biletet viser losje Soldogg på tur til Bergshornet på Vartdal i 1940.

8.11 Redningssaka

Tryggleik på sjøen har vore vesentleg for sjøfarts- og fiskerikommunen Hareid. *Norsk Selskap til Skibbrudnes Redning*, Redningsselskapet, vart skipa i 1891 i Kristiania. Føremålet er no som då å redde liv, berge verdiar og verne kystmiljøet i norske farvatn og drive opplysnings- og førebyggjande arbeid. Selskapet er ein frivilleg, humanitær organisasjon driven med innsamla midlar samt statlege bidrag. 42 redningsskøyter dekker i dag norskekysten.

8.12 Hareid sanitetslag

Hareid sanitetslag vart skipa i 1915 og kunne feire hundreårsdag i 2015 med fest i bedehuset og bokutgjeving: *Ringar i vatn* (Hareide, Inga Åshild).

Laget er eit lokallag under NKS, Norske Kvinners Sanitetslag. NKS vart skipa i 1896 med føremålet å skaffe sanitetsmateriell dersom det skulle bryte ut krig ved ei unionsoppløysing. Føremålet vart etterkvart utvida og endra, i takt med tida og samfunnet - og laget rettar sin frivillige innsats der trongen er størst.

Biletet er frå hundreårsfeiringa i bedehuset.

Kylna på Bigset (nr. 1.5)

8.13 Amatørteater

Første dokumenterte amatørteaterframsyning på Hareid var 20. januar 1911 på Grimstad bedehus med stykket Ungdomsvegar. 1920-åra var særleg aktive med 25 framsyningar. Seinare var det mykje aktivitet i 60- og 70-åra. Då var Norleif Holstad ein dugande og mykje nytta regissør, instruktør og skodespelar. Han sette opp moderne, krevjande dramatikk, ikkje enkle bygdekomediar. BIletet viser Norleif Holstad (foto frå Augneblinkar av Arne Ola Grimstad).

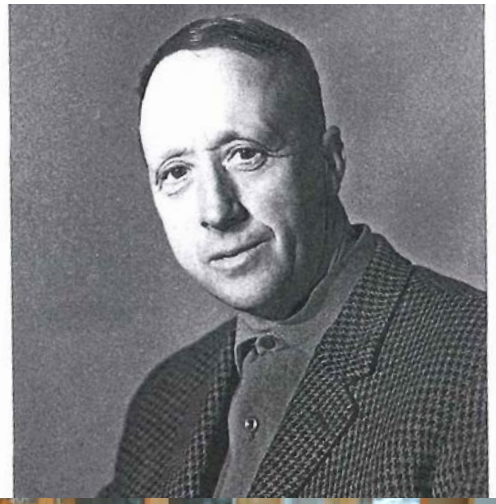

8.14 Hareid historielag

Hareid historielag vart skipa 21.3.1974, og i første styret sat: Henrik Landmark, formann, Norleif Holstad, nestformann, Tore Nedrelid, kasserar, Hans Røyset, sekretær, og Einar Holm, styremedlem. Arbeidet med lokalhistoria hadde då lege nede nokre år etter at den kommunevalde sogenemnda var lagt ned (1946-1971). Historielaget kom ut med første årskriftet allereie første året, etter det har årsskrifta komme med eitt eller to års mellomrom. I 2015 gav laget ut det 29. i rekkja - ei nysatsing med nytt design, nytt namn, høgare kvalitet i papir, perm og trykk. Årsheftet heiter no: *Ei tid va'*. Laget har også nye nettsider som du kan sjå på www.hareidhistorielag.no. Historielaget har gjort, og gjer, eit særs viktig arbeid med å formidle og dokumentere den lokale soga.

9. Andre verdskrigen

Andre verdskrigen med tysk okkupasjon av Noreg 1940-45 sette merke i Hareid kommune, i einskildminne og folkeminne, og i landskapet. Båtar, hus og radioar vart kverrsette av okkupasjonsmakta, sjøfolk vart liggande ute heile krigen, matvarer vart rasjonerte, og nokre miste livet. Det som i særleg grad bringa okkupasjonen tett på folket i Hareid var etableringa av det tyske festningsverket på Kvitneset våren 1941, med fangeleir for sovjetiske krigsfangar frå juni 1942.

Krigsminne i form av festningsverk er monumentale og godt synlege kulturminne. Dei er særleg pedagogiske i at føremålet oftast kan lesast og skjønast på staden: kanonstillingar plasserte i terrenget slik at ein kan rette eld mot trafikk i og over fjorden. Dei var, og er framleis, kontroversielle med emne som: lokal bistand til arbeid på festningane og norske jenter som heldt seg med tyske soldatar på festningane. Lokalt gjekk slike jenter som vitja soldatane i festninga for «skreller», av di dei hadde arbeid med å skrelle poteter til soldatane. Festningsverka er eit viktig kompliment til andre kjelder og anna kunnskap om andre verdskrigen. Det må også understrekast at krigsminne er av særleg nasjonal og internasjonal interesse. Forsvarsverket på Kvitneset var del av *Festung Norwegen*, og slik ei del av *Atlantikwall* (Atlanterhavsvollen) som strakte seg frå Nordkapp til Biscaya. Det er ei sterkt aukande interesse for festningsverka i Noreg og i Europa, som viser seg i ei rekkje nye forsking- og dokumentasjonsprosjekt.

Okkupasjonsmakta hadde aktivitetar og installasjonar andre stader i kommunen også: marinen etablerte eit verft i Hjørungavåg, det var forlegning for soldatar i Brandal, eit narrebatteri var etablert på Karlhaugen like sør for Kvitneset, og det låg ei lyskastarstilling på Buhammaren nord for Kvitneset.

Kvitneset: Tunnel med trappegang frå sambandsbunkeren oppover mot kommandosentralen (venstre). Den store spisebrakka var innreidd med celler i kjellaren (høgre). Etter krigen vart trebrakka flytta og brukt som klubbhus ved Hareid stadion.

Kvitneset: Rekkje med seks ammunisjonsbunkerar skotne inn i fjellet.

9.1 Festningsområdet på Kvitneset

Organisatorisk var dette Hærkystbatteri 34/976 Kvitnes under Artillerigruppe Ålesund. Festninga vart i løpet av krigen eit reint luftvernbatteri, sjølv om nemninga hærkystbatteri vart brukt. Dette vil seie at væpninga var lettare luftvernkanonar av mindre kaliber. Anlegget omfatta opphavleg 83 einskildobjekt: 19 brakker, 4 bunkerar, 14 bygningar, 7 tunnelar, 9 kanonstillingar, 19 skytestillingar, 3 lyskastarstillingar, 2 minefelt, og 6 diverse andre anlegg. I tillegg var det planar om nokre fleire anlegg som aldri vart realisert. Ein del av bygningane og brakkene er rivne eller flytta og utan synlege spor etter fundament. Nokre av brakkene vart flytta og er framleis i bruk andre stader i kommunen. Kulturmiljøet omfattar i dag minst 68 einskildminne.

Tett sør for festninga låg leiren for russiske krigsfangar. På det meste var her 105 fangar, oftast kring 60. Det vil seie 15 fangar, på det meste 26, i kvar av dei fire åttekanta skura bygde av kryssfinér. Ein av fangane døydde og er gravlagd i Hareid.

Festninga på Kvitneset var eit omfattande byggverk. Til saman gjekk det med omlag 7000 sekkar sement, 12600 sekkar sand, 330000 mursteinar, 113 kassar dynamitt, 8900 sementrøyr og 565 buntar piggtråd. Frå mai 1941 til hausten 1942 var det 70, på det meste 140, mann i arbeid. *Organization Todt*, med *Einzatsgruppe Wiking* i Noreg, leia arbeidet. Med seg hadde dei arbeidarar frå sivile tyske firma med kontor i Ålesund, norske entrepenørfirma frå Ålesund, norske frivillige eller tvangsutskrivne arbeidarar, og endeleg dei russiske krigsfangane. Den høge arbeidsløysa på Sunnmøre i 1939-40, forsvant heilt innan sommaren 1942. 51 personar på Sunnmøre vart straffa i rettsoppgjeret etter krigen for entrepenørverksemd for okkupasjonsmakta. Krigshandlingar på fortet omfatta seks tilfelle der det vart skote mot allierte flystyrkar i 1943-44.

I 2013 vart det sett opp ei stor informasjonstavle i festningsområdet. Kvitneset er regulert til bevaring i kommunen sin arealplan. I fylkesplan for kulturminne er Kvitneset lista som av høg regional verdi (MF 2015: 243.40).

Over: Kanonstilling bygd i stein og betong, truleg for 2cm Flak (luftvernkanon).

Under: Dei fire russiske fangehyttene var åttekanta, bygde av kryssfiner. Leiren romma på det meste 105 fangar. Biletet til venstre er henta frå Flatmark, J. O. 1994: Sunnmøre i Festung Norwegen.

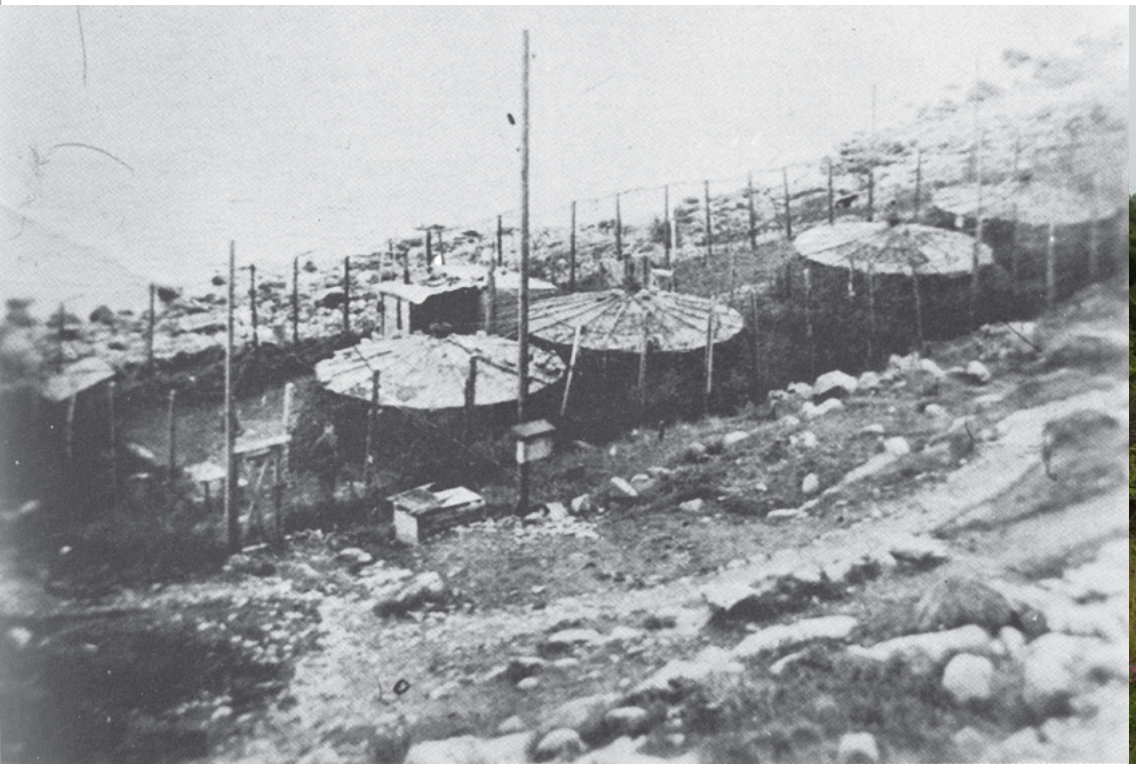

Kvitneset

Kart over festninga på Kvitneset under 2. verdskrig

FESTNINGA PÅ KVITNESET

17. mai 1941 kom dei første tyske soldatane til Brandal. 7. august byrja bygginga av festninga på Kvitneset. 27. juni 1942 kom dei første russiske fangane til Kvitneset, 30 stk. I januar 1943 var fangetalet oppe i 105, men i snitt var der omlag 60 russiske fangar. På det meste var der omlag 500 tyske soldatar på Kvitneset i løpet av krigen.

For meir info sjå: **www.brandalinfo.no**

10. Andre faste kulturminne

10.1 Solsteinen Hovlida

Bautasteinen kalla “Solsteinen” står i hagen til Jens og Anna Hareide. Gata Solsteinen er kalla opp etter denne. Bautasteinen høyrde opphavleg til eit gravfelt med fleire gravrøyser på denne staden, truleg frå yngre bronsealder eller eldre jernalder. Eit særmerkt lysfenomen ligg bak namnet: steinen er plassert på det punktet i lia der sollyset rekk når sola står på det lågaste, altså ved vintersolsnu. At gravanlegg vart kopla til viktige punkt i sola si ferd gjennom døgeret og året kjenner ein ei rekkje døme på frå vår eiga førhistorie og frå andre stadar i verda.

11. Song og musikk

Songen og musikken har djupe røter i kommunen. Dei sette ikkje spor etter seg på same vis som dei andre føretaka vi har med i planen. Song og musikk er i denne samanheng typisk immaterielle kulturminne. Spora vart sette i utøvarane og i publikum, som kjensler, og kanskje kan ein seie at songen og musikken forma og batt saman folk i bygdene. Korsong har vore fast innslag i forsamlingshusa kring i kommunen, ved feiring av høgtider, jubileum og anna, og korpset har gjeve hornmusikk til 17.mai toget. På same vis som sjølve forsamlingshusa var viktige rammer rundt, har songen og musikken vore vesentlege delar av innhaldet. Til saman vart dette ei lang, lang rekkje av hendingar, ein tradisjon, som har bunde bygdene saman og skapt felles minne.

Heilt utan feste i det materielle er ikkje temaet. Rasofiel Rise sitt særmerkte våninghus er med i planen - eit fast kulturminne. Johan H. Grimstad let etter seg eit større notearkiv - lause, materielle kulturminne.

11.1 Storm/Grimstadkoret

Songgruppa Storm vart skipa av ungdommar frå Grimstad, mellom dei Johan H. Grimstad. Fyrste opptaket til songgruppa var i 1942, og gruppa vart formalisert i 1944, med eit signert dokument: "[...] Vi Stormkarane, er med i losjen, ungdomsforeininga, K.F.U.M. o.m.. Difor har vi teke fritt namnet Storm, og det greier seg". Kvartetten Storm vart etterkvart fleire, og namnet oftare Grimstadkoret. Gruppa var fleire gongar i fjernsynet og gav ut plate i 1955 og i 1961, seinare også ein CD. Til 65-årsjubileet i 2007 gav dei ut boka *I songens sitt rike. Storm – Grimstadkoret 1942 – 2007*. Stordomstida for koret målt i aktivitet var i 1950- og 60-åra - men Grimstadkoret syng framleis.

11.2 Melshorn korps

Korpset skriv historia si tilbake til 1933, det verste arbeidsløyseåret i norsk historie. Den første arbeidsbolken til korpset kom til å bli på ni år. I 1942 vart det ein pause på to år til 1944. Seinare vart dei eit opphald frå 1951 til 1953 og frå 1975 til 1980. Olaf Welde og Johs. Teigene var dirigentar dei første åra. Trønderen Welde fekk med seg 10-12 hareidsungdommar og heldt øvingar på garnloftet i ei sjøbu. Seinare vart kjellarane i Trudvang og Holstad skule nytta til øvingslokale. Melshorn var det einaste korpset i Hareid i 15 år.

Biletet viser musikklaget Melshorn under direksjon av Jette Degn på Hareidstemna 2013.

11.3 Johan H. Grimstad

Johan H. Grimstad (1924-2006) er kjend som komponist, kordirigent, diktar og biletkunstnar. Nasjonalt stod han støtt i korarven etter Grieg og Kierulf, regionalt var han den samlande kulturelle personlegdommen i kormiljøet på Sunnmøre gjennom 60 år. Lokalt bar han vidare ei arv etter Rasofiel Rise og A.C. Rise. Johan fekk Kongens fortenestemedalje i gull, og ei rekkje andre prisar og utmerkingar for arbeidet sitt innan musikk og frivillig arbeid på lokalt, nasjonalt og nordisk nivå.

I 2007 vart Johan H. Grimstad Minnefond skipa for å ta vare på den musikalske arven etter han. Det vert arbeidd med ein gjennomgang og ei systematisering av det store notematerialet han let etter seg.

I Hareid sentrum er det reist eit minnesmerke til Johan H. Grimstad, med ei byste i bronse av kunstnaren Ola Stavseng. Sokkelen har teksten "KOMPONISTEN" og "KORDIRIGENTEN" på eine sida, og "DIKTAREN" og "BILETKUNSTNAREN" på den andre.

Den best kjende og mest brukte av komposisjonane til Johan H. Grimstad er salma "Høgt frå den himmelske klåra". Denne laga han allereie i studietida si kring 1950.

(Kulturminneatlas ID: 15170024)

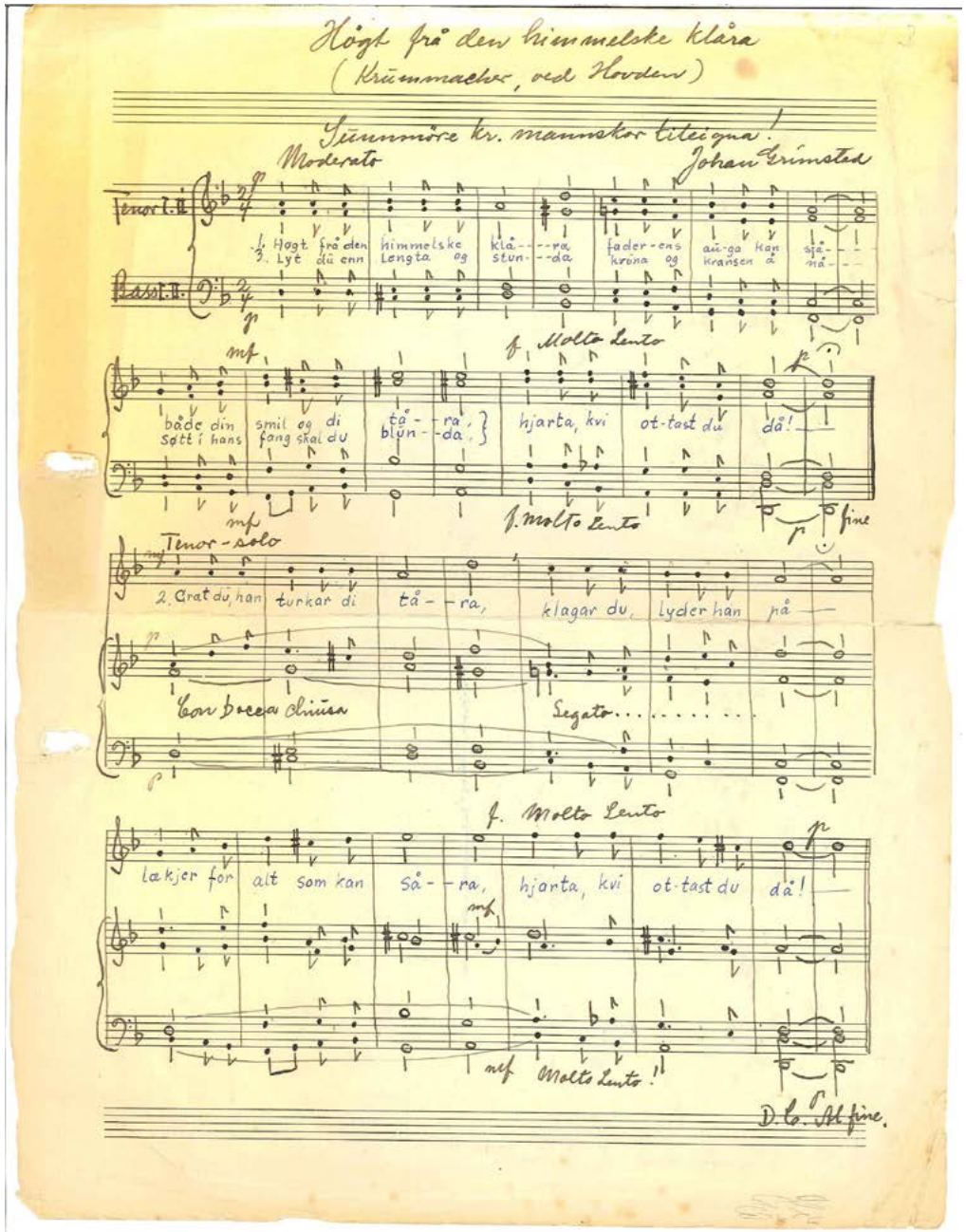

4. Handlingsprogram

Grunnlaget for kulturminneplan-arbeidet finn vi i SEFRAK-registreringa frå midten av 1980-talet, med digitale kontrollregistreringar i 2013-2014.

Dette er den første kulturminneplanen i Hareid kommune, og det er ein temaplan.
Lista over kulturminne er ikkje komplett, men er å sjå på som ein start i arbeidet med kartlegging av kulturminner og kulturmiljø i kommunen.

Ved rullering av planen bør ein og vurdere å gje den status som kommunedelplan, basert på plan- og bygningslova.

Hovudmål

- *Kulturminne og kulturmiljø i Hareid kommune skal sikrast godt vern.*

I Hareid har det gjennom åra vorte samla gjenstandar av ulike slag. Nokre er i privat eige, andre er overførte til våre museum. Også bygningar som er særeigne vart samla inn, t d Ulset-stova som vart lagra i bygdetunet i påvente av etablering av eit kulturmiljø i samband med bygdetunet. Etter kvart vart trenden å ta vare på bygningane på deira opphavlege stad, soleis vart Ulset-stova tilbakeført til eigarane på Ulset for å syne den fysiske og funksjonelle samanhengen. Med omgrepet kulturmiljø fekk ein og lyfte fram andre element som vegar, bruer, steingardar, landskap og liknande.

Delmål

- *Årlege tap av freda og verneverdige kulturminne i Hareid skal minimerast.*

Viktig er det å spegle historia til Hareidssamfunnet gjennom det vi tek vare på av kulturminne. Ikkje berre det spesielle og særeigne, men dei fleste sidene ved utviklinga av bygdene våre. I denne samanhengen er styrking av samarbeid mellom ulike forvaltningsnivå og styrking av den kommunale kompetansen på kulturminnefeltet viktig.

- *Eigarane av kulturminne/kulturmiljø skal få hjelp til motivasjon, evne og vilje til nødvendig vøling i samarbeid med kommune, fylkeskommune og kulturminnefondet.*

- *Kulturminne registrert i kulturminneplanen utan formell vernestatus skal vurderast særskilt og enkeltvis ved søknadar om tiltak på objektet.*

Handlingsprogram for kulturminnearbeidet i Hareid kommune 2017-2020

Tiltaka i handlingsprogrammet er sett opp på bakgrunn av at dette er ein temaplan, og den første i sitt slag i Hareid kommune. Tiltaka som er sett opp er skilting og informasjon av objektet/kulturminnet. Planen er ein temaplan, den er ikkje bindande juridisk. Difor startar ein med tiltak som kan late seg gjennomføre med ikkje for store økonomiske kostnader, og ansvaret ligg til Hareid kommune. Tiltaka er ikkje sett opp i prioritert rekkefølgje.

Namn: Gamlestova på Lauritsgarden, Hjørungavåg
Merknader: Bustadhus
Kulturminnetype: Bygg
Vekting: Lokal verdi
Datering: ca 1840
Tiltak: Skilt/infotavle
Ansvar: Hareid kommune

Namn: Steinbru over Storelva, Brandal

Merknader: Steinbjelkebru
Kulturminnetype: Samferdselsminne
Vekting: Lokal verdi
Datering: 1824
Tiltak: Skilt/infotavle
Ansvar: Hareid kommune

Namn: Prestestova
Merknader: Ein av 4 bevarte prestestover i Møre og Romsdal
Kulturminnetype: Kyrkjehistorisk minne
Vekting: Regional verdi
Datering: ca 1600
Tiltak: Skilt/infotavle
Ansvar: Hareid kommune

Namn: Ovra slagstad, Hjørungavåg

Merknader: Slagstad, gravrøyser
Kulturminnetype: Historisk arkeologisk lokalitet
Vekting: Nasjonal verdi , automatisk freda
Datering: Vikingtid, mellomalder
Tiltak: Skilt/infotavle
Ansvar: Hareid kommune

Namn: Gamlebanken på Rise
Merknader: Første banklokale til Hareid og Ulstein Sparebank
Kulturminnetype: Landbruk og handel
Vekting: Regional verdi
Datering: 1868
Tiltak: Skilt/infotavle
Ansvar: Hareid kommune

Namn: Bygdetunet Vonheim
Merknader: Museum. Våningshus bygt av Rasofiel Rise, korsongens far i Hareid.
Kulturminnetype: Kulturinstitusjon, ein «historisk» kulturheim
Vekting: Regional verdi
Datering: 1890
Tiltak: Skilt/infotavle
Ansvar: Hareid kommune

Namn: Kvitneset kystbatteri
Merknader: Hærkystbatteri under 2. verdskrigen 1940-45
Kulturminnetype: Krigsminne
Vekting: Regional verdi
Datering: 1940-1945
Tiltak: Skilt/infotavle
Ansvar: Hareid kommune

Namn: Kylna, Bigset

Merknader: Landbruksminne
Kulturminnetype: Kulturmiljø
Vekting: Regional verdi
Datering: 1878
Tiltak: Skilt/infotavle
Ansvar: Hareid kommune

Namn: Grimstadvatnet, tersklane ved osen
Merknader: Dam, demningsanlegg, tersklane ved utløpet Grimstadvatnet
Kulturminnetype: Teknisk kulturminne
Vekting: Nasjonal verdi , i NVE sin landsverneplan
Datering: 1984
Tiltak: Skilt/infotavle
Ansvar: Hareid kommune

5. Kjelder

Skriftlege kjelder

Bjåstad, I. 1970: *Soga om Hareid og Ulstein I-II. Almennsoge.*

Bjåstad, I. og Waage, A. 1985: *Soga om Hareid og Ulstein IV-V. Gardssoge.*

Eiken Nytun, A. (manus): Solsteinen og lysfenomenet i Hovlida. Eit gravfelt frå gamal tid i "Hovleja" på Hareid. Artikkel, manus.

Flatmark, J. O. 1994: *Sunnmøre i Festung Norwegen*. Snøhetta forlag a.s. Lesja.

Eliassen, F. S. & Grimstad, A. O. 2015: Soga om Kvitneset. *Ei ti va'. Årsskrift for Hareid historielag*: 23-47.

Grimstad, A. 2015: Russiske krigsfangar. *Ei ti va'. Årsskrift for Hareid historielag*: 47-55.

MR 2015. Møre og Romsdal fylkeskommune 2015: Regional delplan for kulturminner av regional og nasjonal verdi. Vedteken 15.juni 2015.

NVE 2010: Kulturminner i vassdrag Flom- og erosjonssikring, kanaler og miljøtiltak. NVE rapport 8-2010.

Riksantikvaren 2010: Kulturminner, kulturmiljøer og landskap. Plan- og bygningsloven. Versjon juni 2010. Veileder.

Riksantikvaren 2013a: Kulturminner i kommunen. Håndbok i lokal registrering. Rev. utg. 2013

Riksantikvaren 2013b: Kulturminner i kommunen. Kulturminneplan. Veileder.

Leit sjølv i kjelder på internett

Digitalt Museum

http://digitaltmuseum.no

Kulturminneatlas

dette er Møre og Romsdal fylkeskommune sitt digitale verktøy for presentasjon av kulturminne i kommunane: http://kulturminneatlas.avinet.no/

Kulturminnesøk

dette er publikumsversjonen av forskar- og forvaltingsdatabasen Askeladden. Her finn du alle freda kulturminne og mange fleire: http://www.kulturminnesok.no/

Miljøstatus

kartløysing med fleire kulturminnetema, mellom anna SEFRAK: http://www.miljostatus.no/kart/

Universitetsmuseenes samlingsportaler

her finn ein arkeologiske gjenstandar lagra ved landsdelsmuse: http://www.unimus.no/

Kulturminneplan for Hareid

6. Kartdel

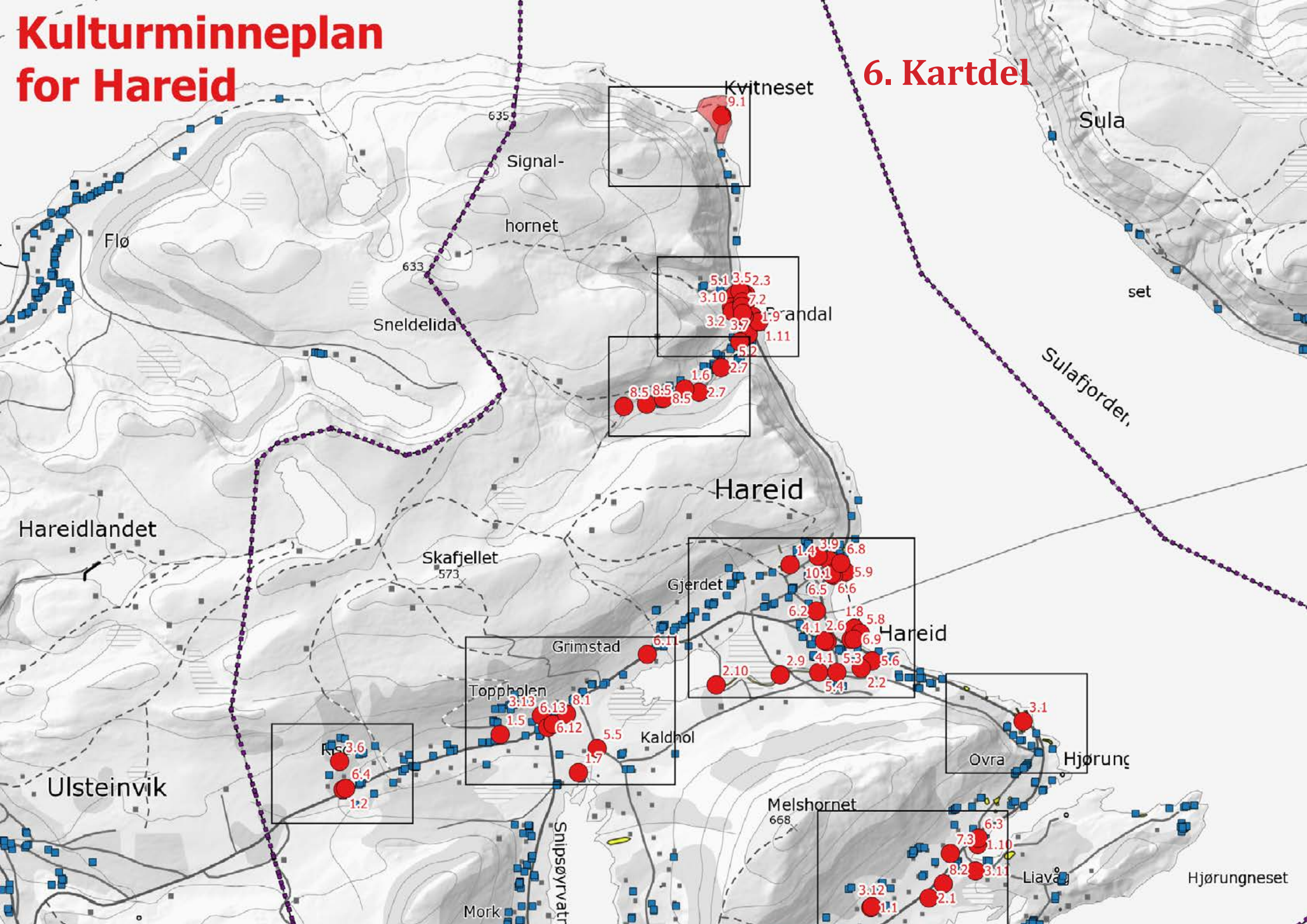

Kulturminneplan for Hareid

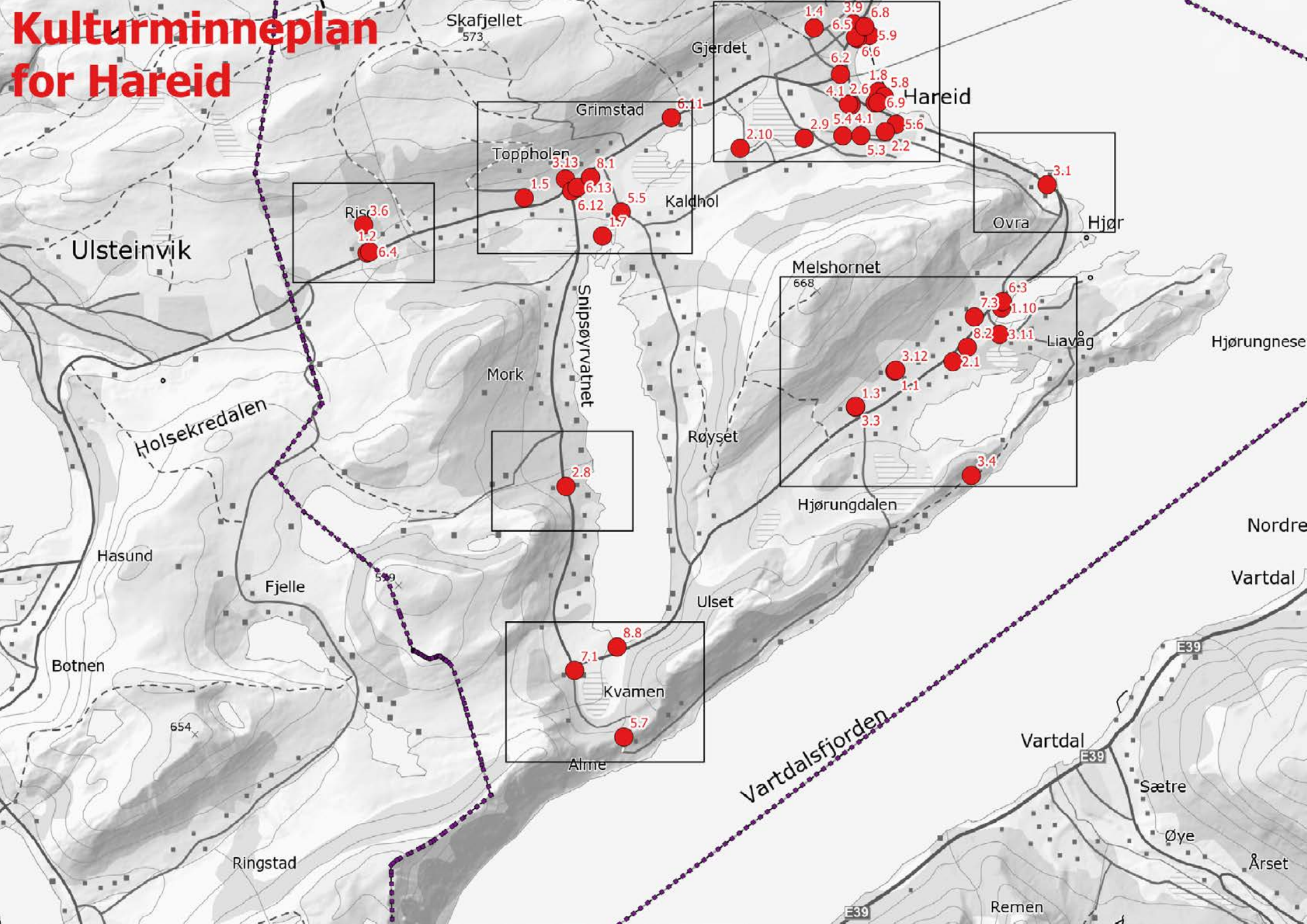

Kulturminneplan for Hareid

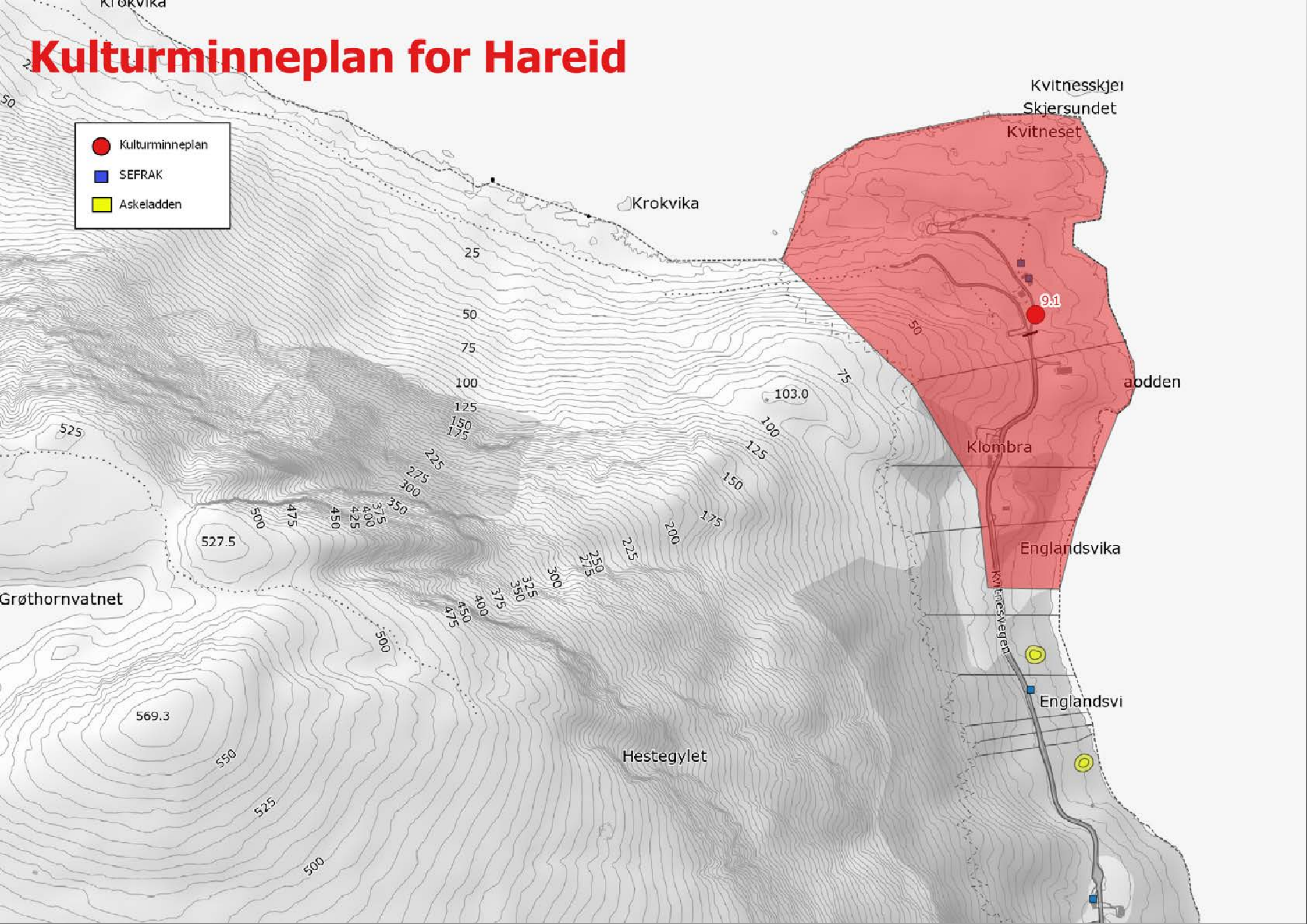

Kulturminneplan for Hareid

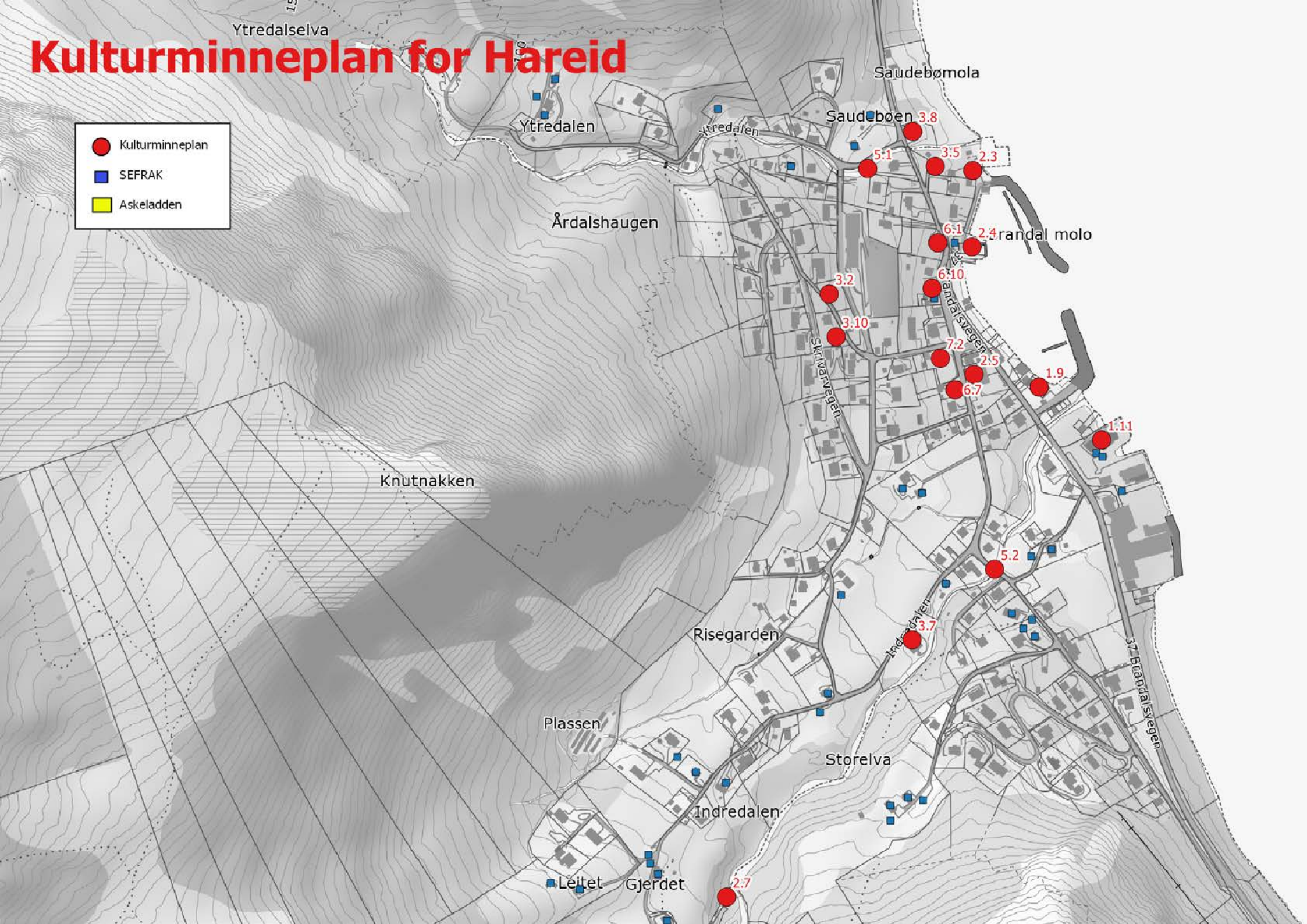

Kulturminneplan for Hareid

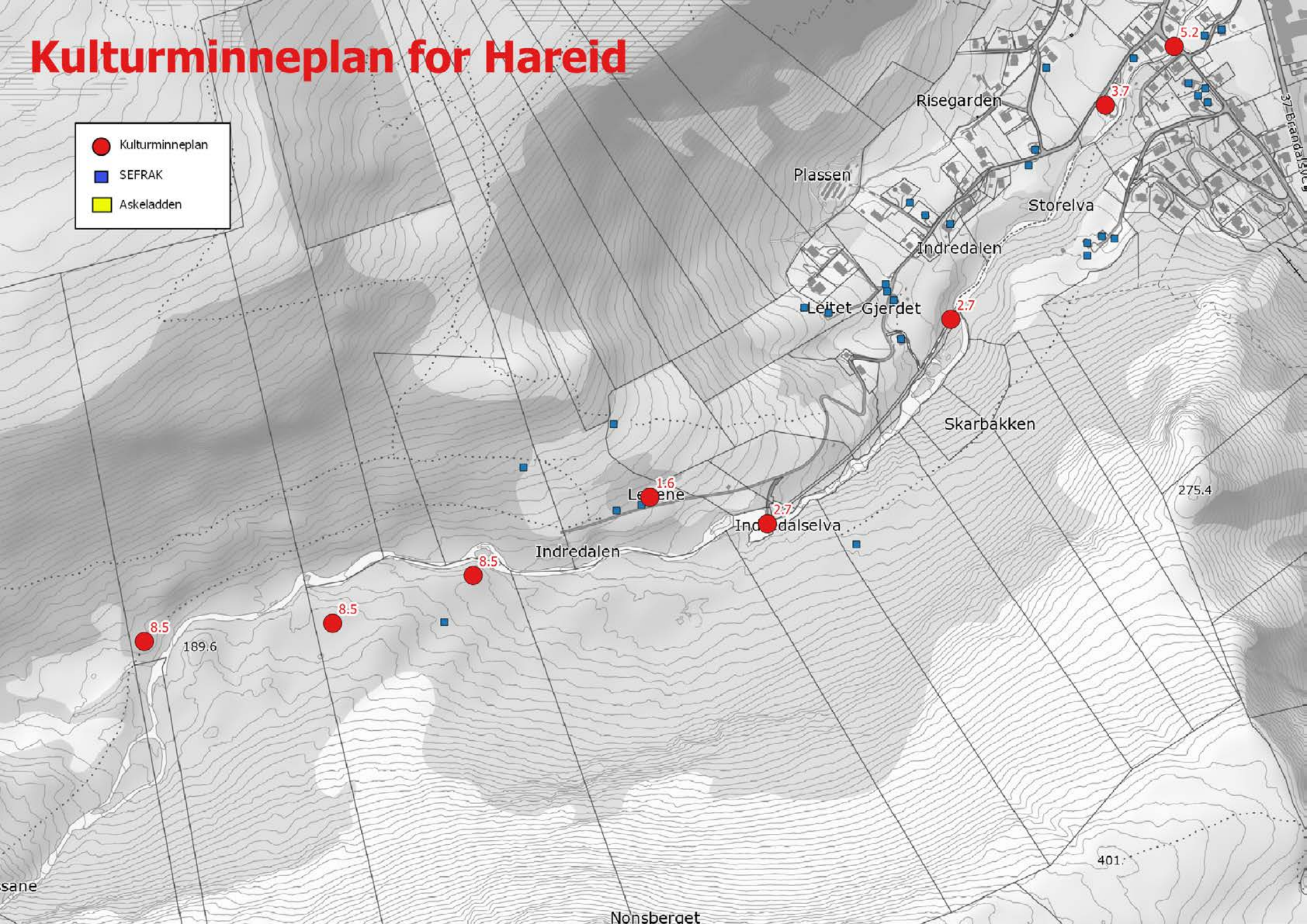

Kulturminneplan for Hareid

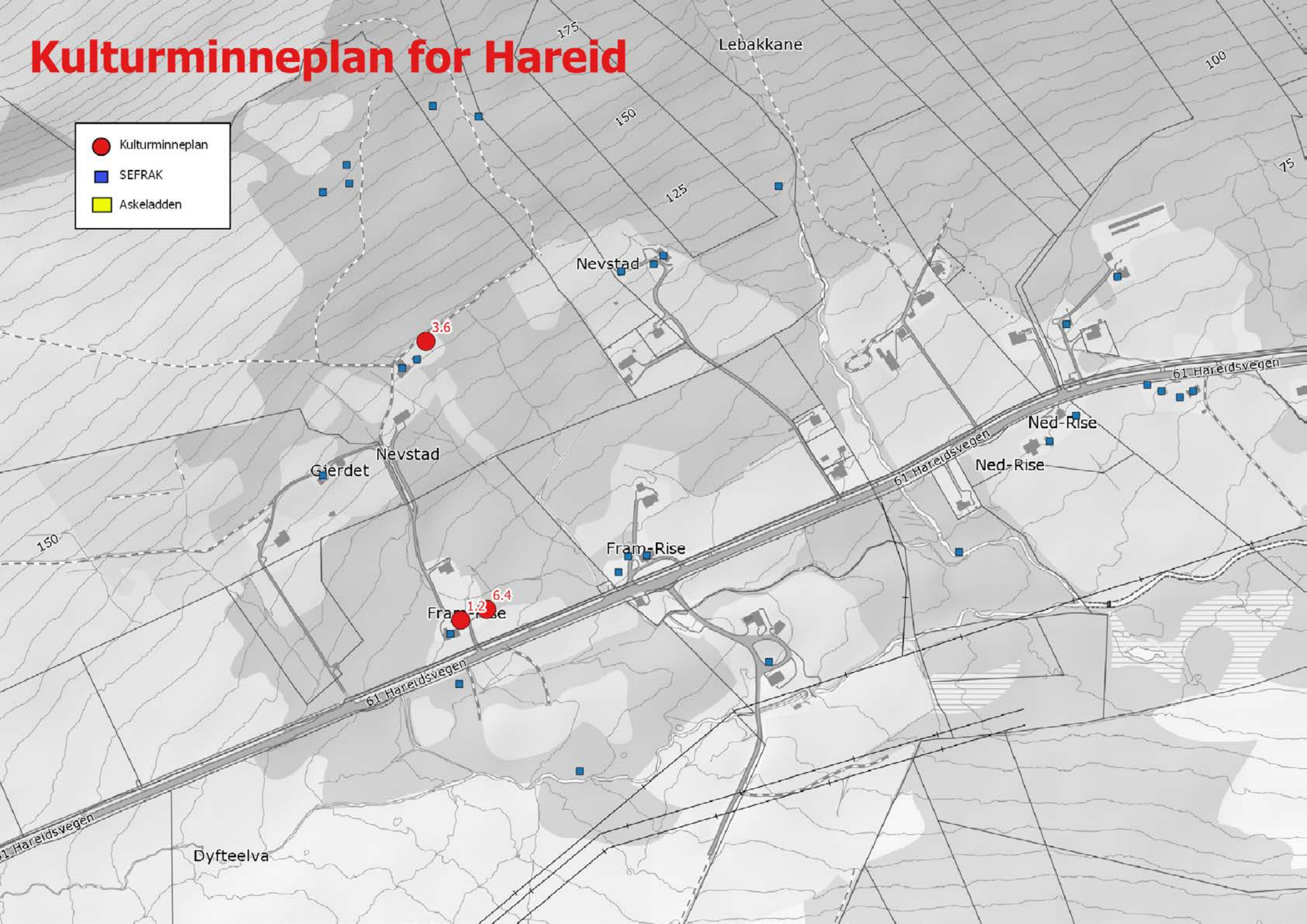

Kulturminneplan for Hareid

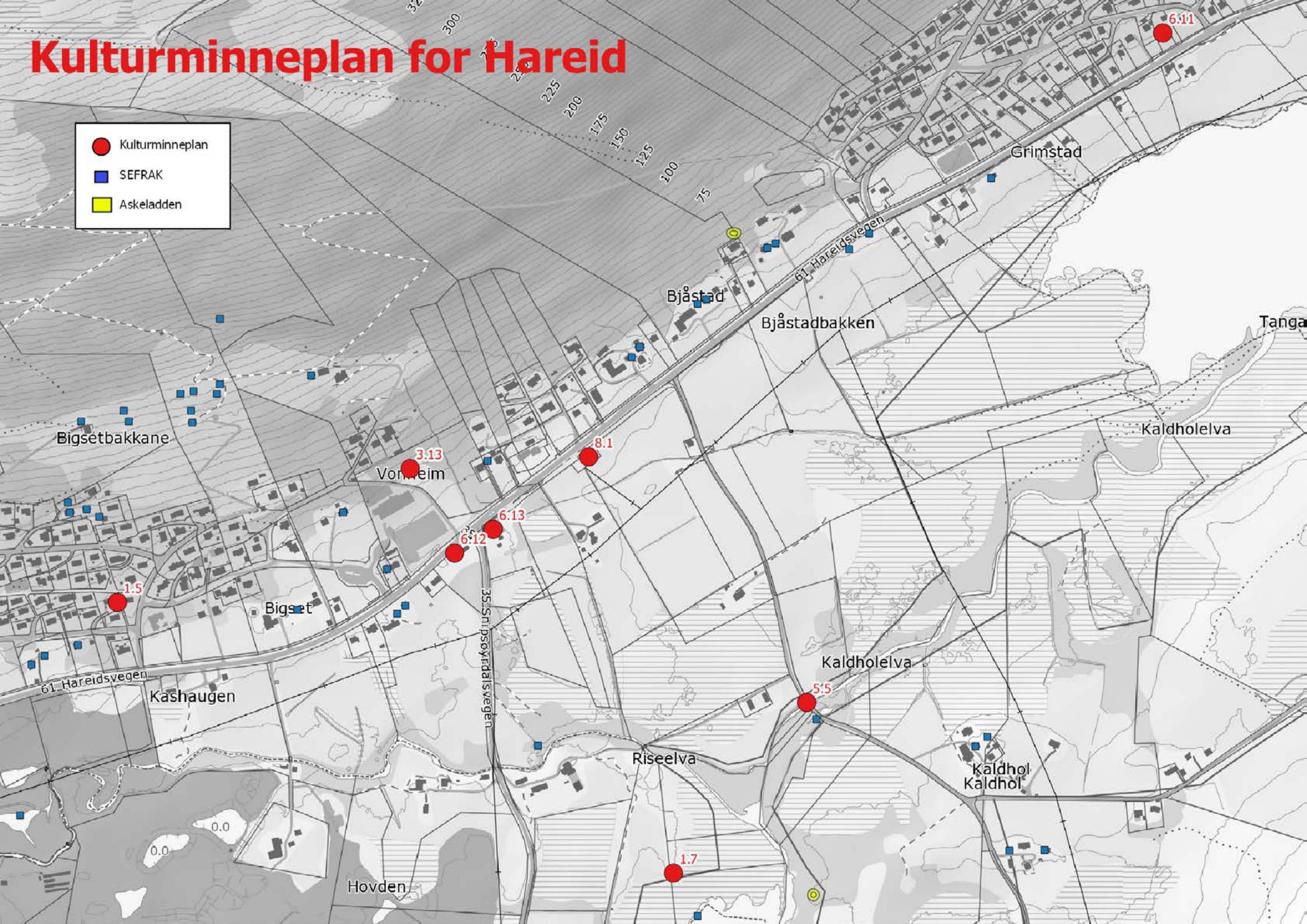

Kulturminneplan for Hareid

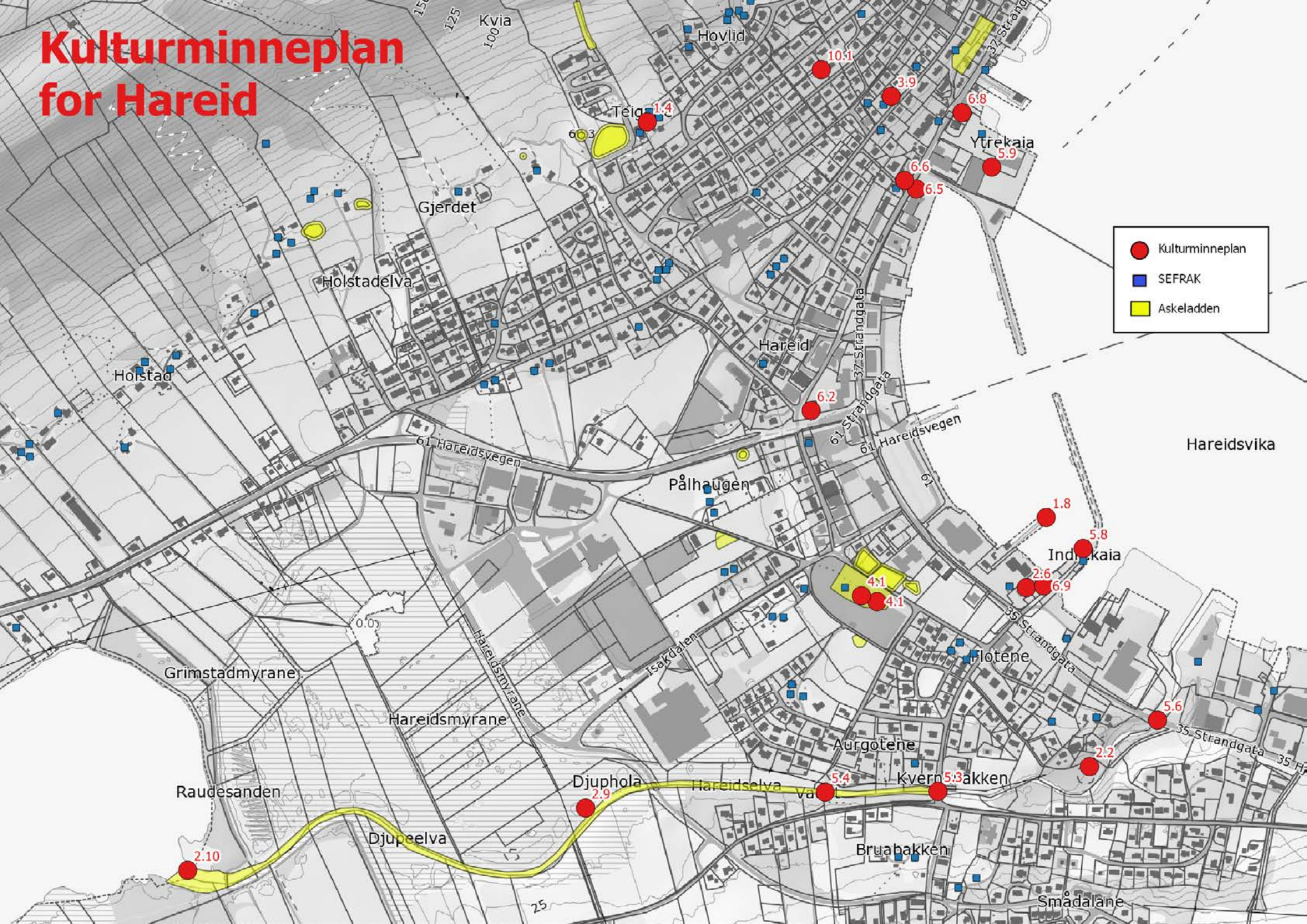

Kulturminneplan for Hareid

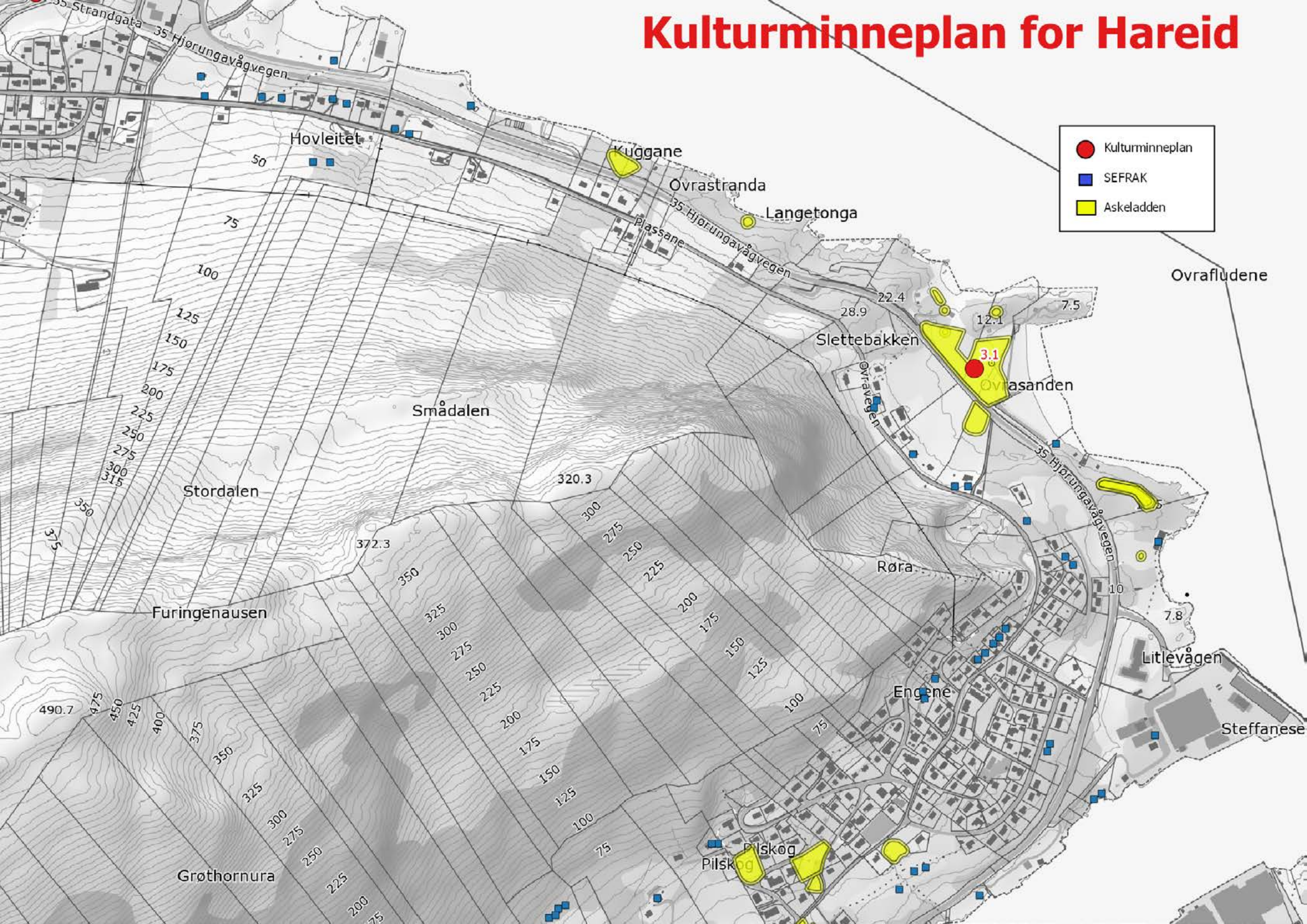

Kulturminneplan for Hareid

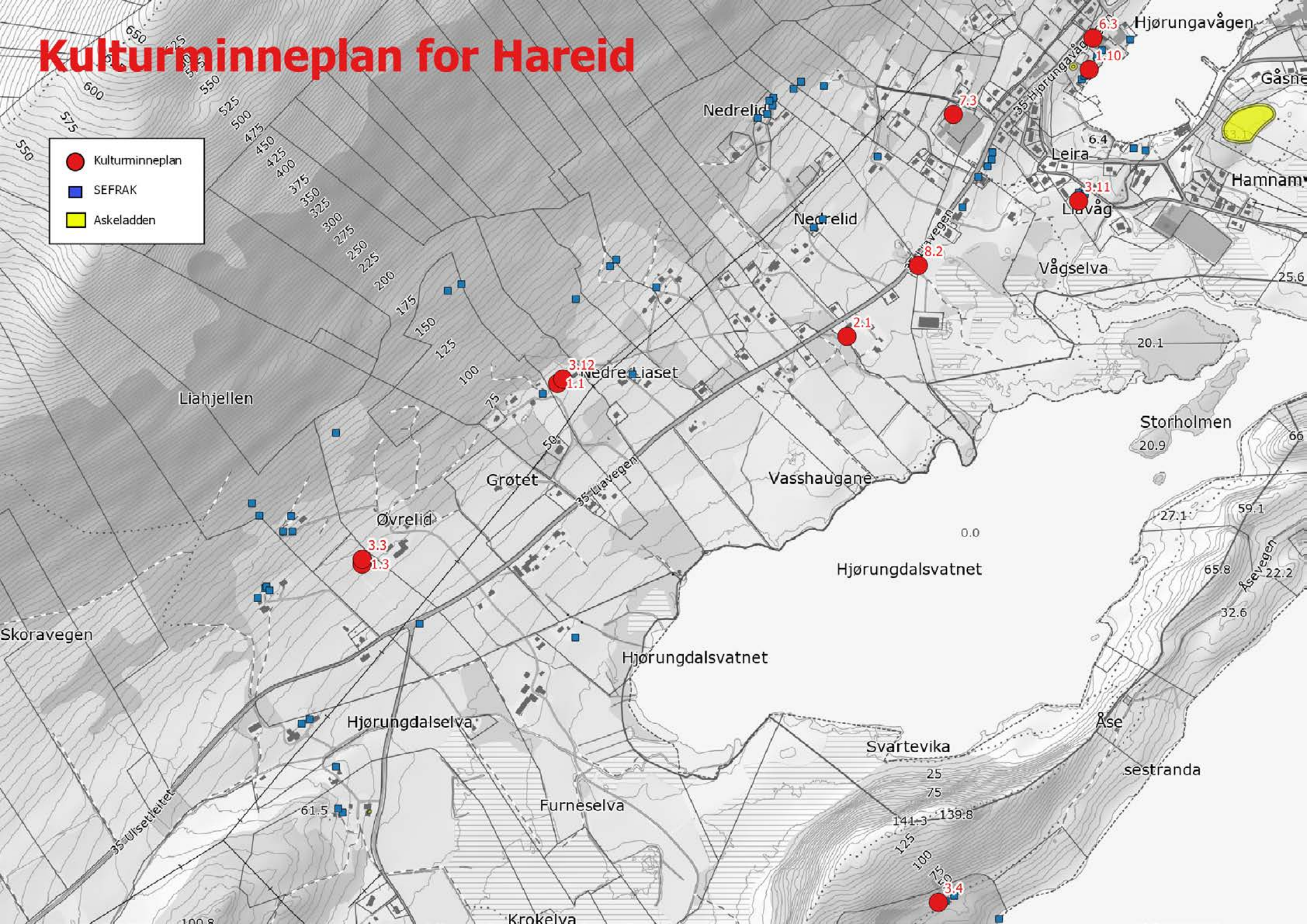

Kulturminneplan for Hareid

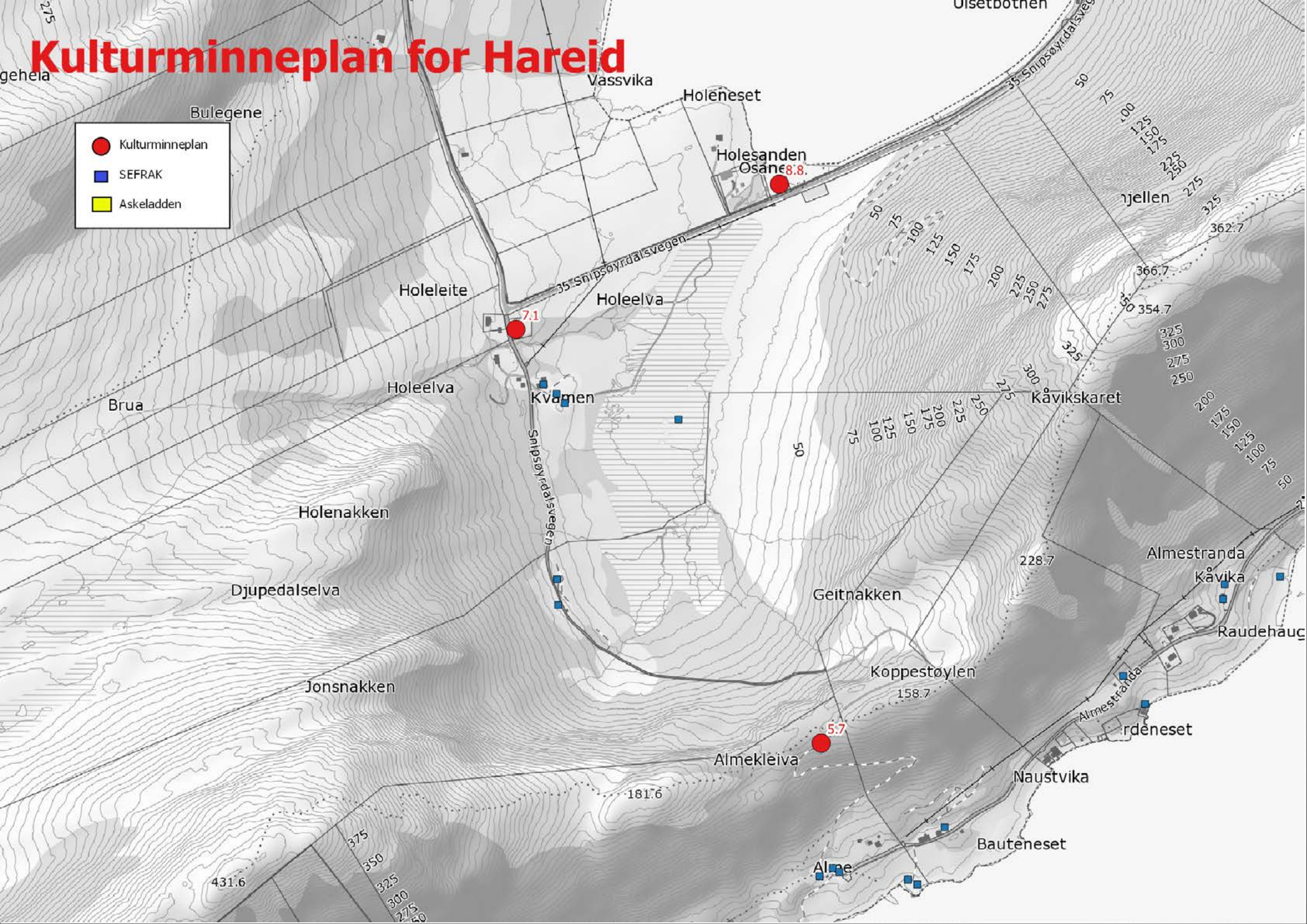

Kulturminneplan for Hareid

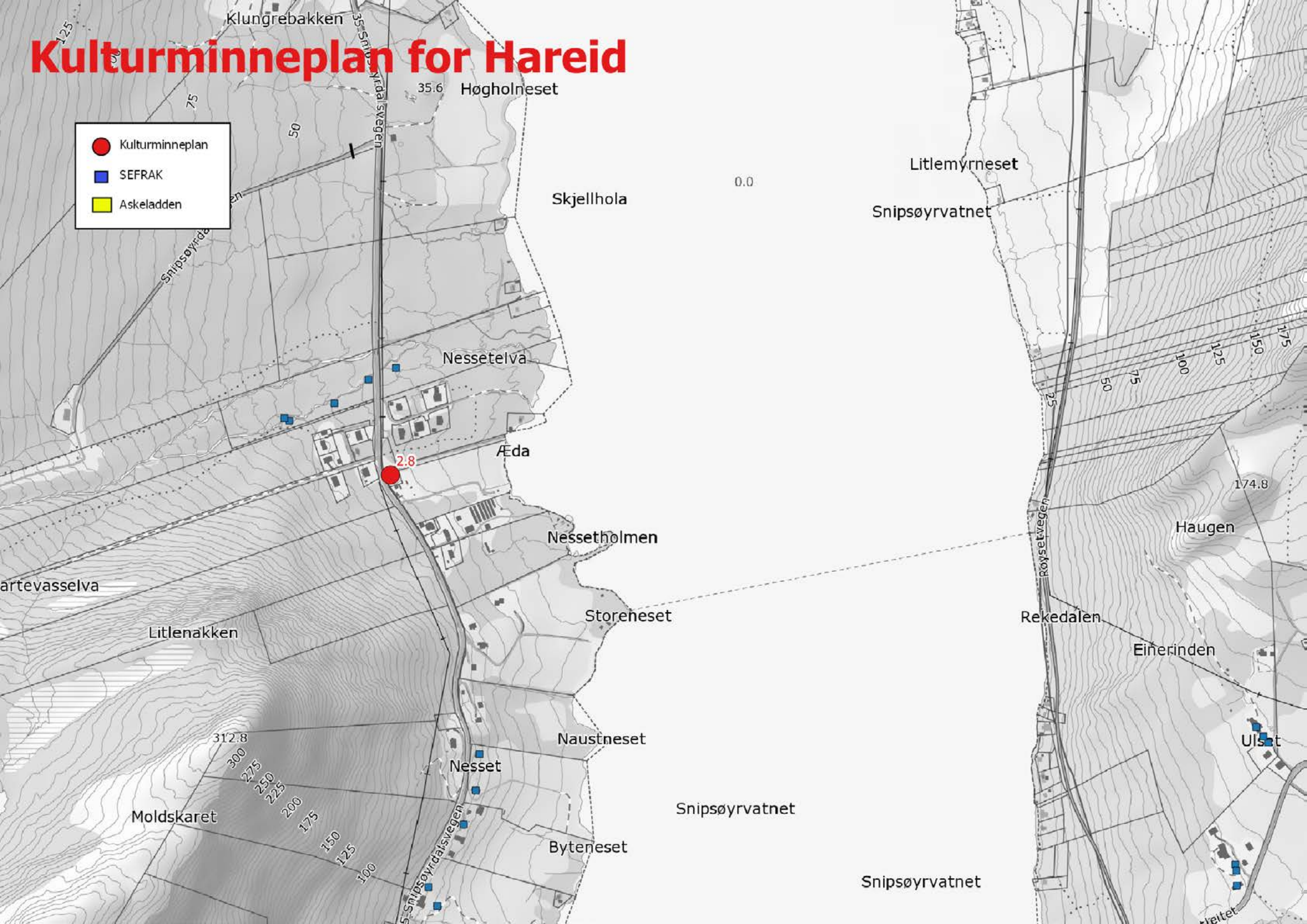

7. Liste over faste kulturminne og kulturmiljø i planen

Nr.		Kulturminne/-miljø	Tema
1.	1	Øvre Liaset, gardstun	Primærnæringar
1.	2	Hansgarden, gardstun	Primærnæringar
1.	3	Steinargarden, Øvrelid, gardstun	Primærnæringar
1.	4	Teigene, gardstun	Primærnæringar
1.	5	Bigset, Kylne (turkehus)	Primærnæringar
1.	6	Dalebø, gardstun	Primærnæringar
1.	7	Torvløe i Hovdenmyrane	Primærnæringar
1.	8	Tampenbuda	Primærnæringar
1.	9	Risenaustet	Primærnæringar
1.	10	Naustrekkja i Vågen	Primærnæringar
1.	11	Ishavsmuseet Aarvak	Primærnæringar
2.	1	Kvernhus, Nedrelid	Teknikk, industr og handverk
2.	2	Kvernhus, Hareidselva	Teknikk, industr og handverk
2.	3	Guanomylna i Brandal	Teknikk, industr og handverk
2.	4	Tranbrenneri (Pakkhuset)	Teknikk, industr og handverk
2.	5	Lærvarefabrikk, Brandal	Teknikk, industr og handverk
2.	6	Hadar trikotasje	Teknikk, industr og handverk
2.	7	Storelvens Elekricitetsverk, Brandal	Teknikk, industr og handverk
2.	8	Nesset kraftstasjon	Teknikk, industr og handverk
2.	9	Kulturmiljøet Hareidsvassdraget	Teknikk, industr og handverk
2.	10	Dam og demningsanlegg i Grimstadvatnet	Teknikk, industr og handverk
3.	1	Jernalderhus, Overå	Bustadhus
3.	2	Stove, Hole, Brandal	Bustadhus
3.	3	Steinarhuset, Hjørungavåg	Bustadhus
3.	4	Stove, Gamleåsen, Hjørungavåg	Bustadhus
3.	5	Stove Nevstad, Hareid	Bustadhus
3.	6	Stove Bjerkheim, Brandal	Bustadhus
3.	7	Stove Volsdal, Hareid	Bustadhus
3.	8	Stove Leitehagen, Brandal	Bustadhus
3.	9	Gamlestova Lauritsgarden, Hjørungavåg	Bustadhus
3.	10	Vonheim, Bigset	Bustadhus
3.	11	Øvre Liaset	Bustadhus
4.	1	Hareid kyrkjemiljø	Kyrkje mm.
5.	1	Steinbru over Ytredalselva, Brandal	Samferdsle
5.	2	Steinbru over Storelva, Brandal	Samferdsle
5.	3	Brua over Hareidselva, Hareid	Samferdsle
5.	4	Mjølkebrua, lisjebrua over Hareidselva,	Samferdsle
5.	5	Kaldholbrua, brua over Kaldholelva	Samferdsle
5.	6	Mylnebrua, Indre Hareid	Samferdsle
5.	7	Vegen over Alskleiva	Samferdsle
5.	8	Kaia på Indre Hareid	Samferdsle
5.	9	Alvestadkaia, Hareid	Samferdsle
6.	1	Gamle posthuset, Brandal	Handel og service
6.	2	Gamle postkontoret på Hareid	Handel og service
6.	3	Gamle postkontoret, Hjørungavåg	Handel og service
6.	4	Risebanken	Handel og service
6.	5	Kolonialbutikk, J.J. Holstad. Hareid	Handel og service
6.	6	Kolonialbutikk, bakeri, S. Hovlid, Hareid	Handel og service
6.	7	Solvoll kafe, Brandal	Handel og service
6.	8	Kafe, bakeri og kolonialbutikk i Megata, Hareid	Handel og service
6.	9	Johan E. Butikken, Skips- og landhandel, Hareid	Handel og service
6.	10	Vartdal-butikken, kolonial, Brandal	Handel og service
6.	11	Gunnar Riise, Geilane, kolonialbutikk	Handel og service
6.	12	Karl Riise, kolonialbutikk,Bigset	Handel og service
6.	13	Johs. Klungsøyr, kolonialbutikk, Bigset	Handel og service
7.	1	Snipsøyrdalen skule	Skule
7.	2	Brandal skule	Skule
7.	3	Hjørungavåg skule	Skule
8.	1	Bigset bedehus	Frivillig arbeid
8.	2	Hjørungavåg bedehus	Frivillig arbeid
8.	3	Misjonskvinneforeininga på Hareid	Frivillig arbeid
8.	4	Hareid ungdomslag og Trudvang, Hareid	Frivillig arbeid
8.	5	Skytebane, Brandal	Frivillig arbeid
8.	6	Hjørungavåg skyttarlag og skyttarlagshuset	Frivillig arbeid
8.	7	Hareid idrettslag	Frivillig arbeid
8.	8	Holesanden	Frivillig arbeid
8.	9	Hareid målag	Frivillig arbeid
8.	10	Fråhaldslosjene	Frivillig arbeid
8.	11	Redningssaka	Frivillig arbeid
8.	12	Hareid sanitetslag	Frivillig arbeid
8.	13	Teaterlag	Frivillig arbeid
8.	14	Hareid historielag	Frivillig arbeid
9.	1	Festninga på Kvitneset	Andre verdskrig
10.	1	Solsteinen i Hovlida	Andre faste kulturminne
11.	1	Storm/Grimstadkoret	Sogn og musikk
11.	2	Melshorn korps	Sogn og musikk
11.	3	Johan H. Grimstad	Sogn og musikk

8. Liste over lause kulturminne (gjenstandar) i planen

Nr.	Gjestand	Tema
G.1	*Hestereiskap (hesteslåmaskin, Øvre Liaset*	*Primærnæringar*
G.2	*Dryftemaskin*	*Primærnæringar*
G.3	*Vollefæringen, Ishavsmuseet Aarvak*	*Primærnæringar*
G.4	*Vabein, Ishavsmuseet Aarvak*	*Primærnæringar*
G.5	*Storsildgarn, Ishavsmuseet Aarvak*	*Primærnæringar*
G.6	*Hakapik, Ishavsmuseet Aarvak*	*Primærnæringar*
G.7	*Lundsgevær, Ishavsmuseet Aarvak*	*Primærnæringar*
G.8	*Krag Jørgensen-gevær, Ishavsmuseet Aarvak*	*Primærnæringar*
G.9	*Die (ladeapparat for ammunisjon), Ishavsmuseet Aarvak*	*Primærnæringar*
G.10	*Flåkniv, Ishavsmuseet Aarvak*	*Primærnæringar*
G.11	*Billetørveske*	*Samferdsle*
G.12	*Gamle brannbilen i Hareid*	*Samferdsle*